

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT MUHANDISLIK VA
AGROTEXNOLOGIYALAR UNIVERSITETI

SH.A. BAZAROV

O‘ZBEK TILINING SOHADA
QO‘LLANILISHI
(O‘quv qo‘llanma)

Texnika ta’lim yo‘nalishi va qishloq xo‘jaligi ta’lim yo‘nalishida tahsil
olayotgan talabalarga mo‘ljallangan

TOSHKENT–2026

UO‘K 811.512.133(075.8)

KBK 81.633.1ya72

B36

Bazarov Sh.A.

O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi./ Sh.A.Bazarov – T.:
“Dimal”, 2025. – 112 b.

Taqrizchilar:

Xamidov A.K. – Denov tadbirkorlik va pedagogika institute ditsenti,
f.f.f.d.(PhD);

Shukurov B.B. – Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar
universiteti f.f.f.d.(PhD) va v.b. dotsenti.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada 60810200 – Agrokimyo va tuproqshunoslik, 60810400 – Agronomiya, 60810600 – Qishloq xo‘jaligi ekinlari seleksiyasi va urug‘chiligi, 60810700 – Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, 60810900 – Ipakchilik va tutchilik, 60811000 – Mevachilik va uzumchilik, 60810300 – Tuproq bonitirovkasi va yer degredatsiyasi, 60810500 – O‘simliklar himoyasi va karantini, 60811100 – Dorivor o‘simliklarni yetishtirish va qayta ishlash texnologiyasi, 60820100 – O‘rmonchilik va aholi yashash joylarini ko‘kalamzorlashtirish ta’lim yo‘nalishlari uchun O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi fanidan amaliy mashg‘ulotlar keltirilgan. O‘quv qo‘llanmada jami 12 ta amaliy mashg‘ulotlar uchun amaliy mashg‘ulotga oid ma’lumotlar, dars davomida bajarish uchun har bir mavzu yuzasidan mashqlar keltirilgan, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bayon etilgan bo‘lib, yuqorida keltirilgan ta’lim yo‘nalishlari uchun o‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi fani o‘quv dasturlariga to‘liq mos keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil 7-oktabrdagi 387-sonli buyrug‘iga asosan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan nashriyotlar nashr etishga ruxsat berildi. (№ 842616).

ISBN 978-9910-562-69-3

© SH.A. Bazarov, 2025

© “Dimal” Publishing House, 2025

KIRISH

O‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayoti va xalqaro miqyosdagi obro‘-e‘tiborini tubdan oshirish, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an‘ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta‘minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoniga muvofiq oliy ta‘lim muas-sasalarida o‘zbek tili kafedralari sonini 2025-yilga qadar 120 taga, 2030-yilgacha esa 140 taga yetkazish belgilandi. Barcha oliy o‘quv yurtlarida “O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi” fani dars sifatida o‘tilishi ta‘kidlab o‘tildi.

O‘zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to‘g‘risida chiqarilgan qonunida, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan chiqarilgan qarorlarda, Oliy o‘quv yurtlarida, shu jumladan, texnika va qishloq xo‘jalik universitetlari hamda institutlarida hozirgi zamon talablariga javob beradigan, ma‘naviy yetuk, kasbiga fidoyi mutaxassislar yetishtirish asosiy vazifa qilib qo‘yilgan.

Shuning bilan bir qatorda qishloq xo‘jalik sohasi o‘quv yurtlari uchun O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi fanidan ajratilgan amaliy mashg‘ulot darslari kam miqdorda bo‘lganligi tufayli ularning chuqur bilim olishlari uchun mustaqil ish bajarishning ahamiyati juda kattadir. Shu boisdan mazkur o‘quv qo‘llanma katta ahamiyat kasb etish bilan bir qatorda talabalar uchun o‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi fanidan mustaqil ish topshiriqlarini bajarib o‘rganishda yaqindan yordam beradi.

Mazkur o‘quv qo‘llanma texnika va qishloq xo‘jaligi universitetlarida ta‘lim olayotgan 60810200 – Agrokimyo va tuproqshunoslik, 60810400

– Agronomiya, 60810600 – Qishloq xo‘jaligi ekinlari seleksiyasi va urug‘chiligi, 60810700 – Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash, 60810900 – Ipakchilik va tutchilik, 60811000 – Mevachilik va uzumchilik, 60810300 – Tuproq bonitirovkasi va yer degredatsiyasi, 60810500 – O‘simliklar himoyasi va karantini, 60811100 – Dorivor o‘simliklarni yetishtirish va qayta ishlash texnologiyasi, 60820100 – O‘rmonchilik va aholi yashash joylarini ko‘kalamzorlashtirish ta’lim yo‘nalishlari uchun mo‘ljallangan. O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi fanidan namunaviy o‘quv dasturi asosida tuzildi. Bu uslubiy ko‘rsatmada qishloq xo‘jaligi instituti talabalari uchun qisqacha ma’lumotlar va mustaqil ish topshiriqlari keltirilgan bo‘lib, undan tashqari ko‘rsatma sifatida har bir yozma topshiriqdan bittadan namuna sifatida gaplar tahlil qilib ko‘rsatilgan.

Mazkur o‘quv qo‘llanma tuzishdan asosiy maqsad texnika ta’lim yo‘nalishlari va qishloq xo‘jalik ta’lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalarni o‘quv-uslubiy adabiyotlar bilan ta’minlash va amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lgan yetuk mutaxassislar tayyorlash ishiga hissa qo‘shishdan iborat.

Muallif

1-amaliy mashg'ulot:

UMUMXALQ TILI VA ADABIY TIL. O'ZBEK TILINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Reja:

1. Til – eng muhim aloqa vositasi.
2. Til – ijtimoiy hodisa.
3. Til va nutq.

Tayanch soʻz va iboralar: *Til va tafakkur, ijtimoiy hodisa, yozuv, shartli belgilar, imo-ishoralar, qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski oʻzbek adabiy tili va hozirgi oʻzbek adabiy tili.*

Har bir xalq hozirgi darajasiga yetgunga qadar juda muhim taraqqiyot bosqichini bosib oʻtgan. Biz yashab turgan zaminda azaldan yashab kelgan nayman, uyshin, oʻgʻuz, qipchoq, uygʻur, barlos, ming, yuz, qirq kabi qabilalar oʻzbek xalqining shakllanishida muhim oʻrin tutgan. Yurtimizning qayeriga borsangiz, jaloyir, darxon, kenagas, nayman, bahrin kabi urugʻ yoki joy nomlariga duch kelamiz. Bu nomlar shu joylarda avval ham qabila vakillarining yashab oʻtganligidan dalolat berib turadi.

Jumladan, “qipchoq” atamasi ham bunga misol boʻla oladi. Qipchoq-qishloq, Qipchoqovul, Qipchoqariq, Qipchoqmahalla kabi nomlar har bir hududda, hatto har bir jamoa xoʻjaligida mavjud. Oʻzbek xalqining shakllanishida qipchoq qabilalari munosib oʻrin tutadi. Bu gapni qorluqchigil-uygʻur, oʻgʻuz qabilalariga nisbatan ham aytish mumkin. Aytadilarki: “Oʻtmishini unutgan, avlod-ajdodlarini bilmagan insonlarning quldan farqi yoʻqdir”.

Har bir narsa qismlardan tashkil topganidek tillar ham oilalarga boʻlinadi. Til oilalari shu oilaga asos boʻlgan til nomi bilan yuritiladi.

Oʻzbek tilining taraqqiyot bosqichlari quyidagi davrlarga boʻlinadi:

- 1) qadimgi turkiy til;
- 2) eski turkiy til;
- 3) eski oʻzbek adabiy tili;
- 4) hozirgi oʻzbek adabiy til kabi.

O‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq kabi tillarning turkiy til deyilishiga sabab shuki, ularning hammasi qadimgi turkiy tildan ajralib chiqqan. Barcha turkiy tillar (o‘zbek, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, turkman, ozarbayjon, usmonli turk, tatar, xakas, yoqut va boshq.) uchun qadimgi turkiy til umumiy til hisoblanadi. Qadimda mo‘g‘il va tungus-manjur tillari bilan turkiy tillar birgalikda bitta oilani tashkil qilgan va bu til oltoy tili deb nomlangan. Vaqt o‘tishi bilan oltoy tili tarmoqlarga bo‘lingan.

Qoraxoniylar davriga oid lingvistik asar Mahmud Qoshg‘ariyning “Devon-u lug‘otit-turk” asaridir. Asarda turkiy qadimgi tillarning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari batafsil yoritilgan manbadir. Shuningdek, turkiy xalqlarning xalq og‘zaki ijodi namunalaridan darak beruvchi badiiy asardir.

Mahmud Qoshg‘ariy birinchilardan bo‘lib barcha turkiy tillarning bir necha guruhlari tasniflanishini, ular o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlagan holda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka asos solgan olimdir. Bu davrdagi ikkinchi yirik yozma yodgorlik — bu Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (“Baxt keltiruvchi bilim”) asaridir. “Qutadg‘u bilig” yirik badiiy-tarbiyaviy asar hisoblanadi. Shu davrga mansub, Xo‘ja Ahmad Yassaviyning hikmatlari, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarlari eng buyuk adabiy durdonalardir. Bundan tashqari, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Turdi Farog‘iy, Boborahim Mashrab, Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat, Muhammad Aminxo‘ja Muqimiylarning eski o‘zbek tilini yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishda xizmatlari katta. Alisher Navoiy “Muhokamat-ul lug‘atayn” asarida turk tili, ya’ni o‘zbek tili haqida muhim ma’lumotlar bergan. U o‘zbek tilini xazina deb bildi. Xazinani ilonlar va tikanlar o‘rab turganligini ta’kidladi. Navoiy eski o‘zbek adabiy tilini ana shu “ilon”lardan va “tikan”lardan tozalab berdi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili 20-asrning boshidan to shu kungacha muomala jarayonida qo‘llanilayotgan tildir. Biz bilan zamondosh yashayotgan barcha yozuvchi, shoir, bastakor, olim va boshqaqalar shu til shaklidan foydalanmoqdalar.

Olimlarning e’tirof etishicha, yer yuzida 3000 dan ortiq, ba’zi manbalarda esa 7000 ga yaqin til mavjudligi aytib o‘tiladi. Mavjud

tillarning hammasi ham adabiy til sifatida shakllanmagan. Umumxalq tili adabiy til sifatida shakllanishi uchun ma'lum bosqichlarni bosib o'tishi kerak bo'ladi. Har bir millat va elatga tegishli bo'lgan til shu xalqning umumiy tili (umumxalq tili) hisoblanadi. O'zbek xalqi uchun "o'zbek tili", qozoq xalqi uchun "qozoq tili", tojik xalqi uchun "tojik tili". O'zbek umumxalq tili tarkibida lahja, sheva, efemizm chegaralangan so'zlar mavjud. Jumladan, "sheva" – ma'lum bir hududda qo'llanilib, shu hudud aholisi uchungina tushunarli bo'lgan umumxalq tilining qismidir. Masalan, Toshkent shevasi, Sherobod shevasi, Xorazm shevasi kabi. Bir-biriga yaqin shevalar yig'indisi – "lahja" deyiladi. Umumxalq tilida 3 ta lahja mavjud: qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalari. Adabiy til tarkibida lahja va sheva tushunchalari bo'lmaydi.

Umumxalq tili adabiy til bo'lishi uchun:

- a) hamma uchun tushunarli bo'lishi;
- b) o'z yozuviga ega bo'lishi;
- c) qonun-qoidaga bo'ysundirilgan bo'lishi lozim.

***Adabiy til** – bir guruh yozuvchi, shoir va mutaxassis olimlar tomonidan umumxalq tilining ma'lum qismi qayta ishlangan, sayqal berilgan hamda ma'lum qonun-qoidaga bo'ysundirilgan shakli.*

1-mashq. Mahmud Qoshg'ariy va Yusuf Xos Hojib ijodiga bag'ishlangan matn yozasiz. Matnda qadimgi turkiy til, eski turkiy til namunalarini keltiring.

2-mashq. O'zingiz istiqomat qiladigan hududda qo'llanila-digan shevaga oid so'zlardan 15 tadan yozasiz.

Amaliy mashg'ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Umumxalq tili deb nimaga aytiladi?
2. Qadimgi turkiy til va eski turkiy til qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?
3. Eski o'zbek adabiy tili qaysi davrlargacha qo'llanilgan?
4. Adabiy til – bu?

2-amaliy mashg'ulot:

SOHAVIY ATAMA VA SO'ZLARNING KELIB CHIQISHI HAMDA ULARNING VAZIFAVIY XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Atamalar va kasb-hunarga oid so'zlar leksik birlik sifatida.
2. Atamalar ma'nosidagi chegaralanish.
3. Kasb-hunarga oid so'zlarning vazifaviy uslubda qo'llanili-shi.
4. Kasb-hunarga oid so'zlarning ilmiy va rasmiy uslubdagi va-zifasi.

Tayanch so'z va iboralar: *atamalar, umumiy va xususiy atamalar, morfologiya, assimilyatsiya, til birliklari me'yorlari.*

Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, ma'lum fan, ishlab chiqarish sohasidagina qo'llaniladigan va asosan o'sha soha kishilari tushunadigan maxsus so'zlar *terminlar* – *atamalar sifatida qaraladi.*

“Hozirgacha termin tushunchasi tilshunoslikda turlicha talqin qilinmoqda, – deb qayd etishadi *“O'zbek tili leksikologi-yasi”* asarining mualliflari. – Ba'zi tilshunoslar terminga ilm va texnikaga oid so'z va iboralarinigina emas, barcha uy-ro'zg'or asboblari nomlarini, ishlab chiqarishning hozirgi darajasidagi qurollarnigina emas, balki o'tmishdagi ibtidoiy qurollarning barcha nomlarini ham kiritadilar.

Agar masala shu taxlitda qo'yiladigan bo'lsa, har bir konkret predmet nomini termin deb atash lozim bo'lar edi. Gap terminning aniq bir ma'noni ifodalashida emas, bu jihatdan qaraladigan bo'lsa, kasb-hunar leksikasining ilmiy-texnikaviy terminlardan deyarli farqi yo'q, termin har qanday tushunchaning aniq atamasi sifatidagina emas, balki ilmiy tushunchani ifodalovchi vosita sifatida asosan yozma shaklda maydonga keladi”.

Demak, **“atama”** so'zini **“termin”** tushunchasi ma'nosida qo'llaganimizda, *uni umuman narsa-predmetlar, voqea-hodisalarning nomi sifatida emas, balki aniq bir ilmiy tushunchani ifodalaydigan va ma'lum bir fan sohasiga tegishli bo'lgan birliklarni anglashimiz lozim.*

Shu ma'noda kasb-hunarga oid so'zlar atamalardan farqlanadi. Bu haqda quyiroqda to'xtalamiz.

O'zbek tilshunosligida *atamalarni o'rganishga doir* ko'pgina ishlar amalga oshirilgan.

Ko'plab ilmiy kitoblar, risolalar, lug'atlar, ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar yozilgan, dissertatsiyalar himoya qilingan. Bu borada 200 dan ortiq lug'atlarning nashr etilishi fanimizning katta yutug'i hisoblanadi. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, "*Lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tish to'g'risida*"gi Qonunning qabul qilinishi, O'zbekiston Respub-likasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi *Atamalar qo'mitasi* olib borayotgan yirik hajmdagi ishlar atamashunoslik sohasining yanada yuqori bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

Atamalarning shakllanishi ham xalqning tarixi qadar qadimiydir. To'nyuquq, Kultegin, Bilga hoqon singari bitiktosh-larda xalqimiz mashg'ul bo'lgan hunarlarga oid atamalarni uchratamiz. Ular xalq tomonidan yaratilgan afsonalarda, qahramonlik qo'shiqlarida ham mavjud bo'lgan. Ularni mujassam qilgan Mahmud Qoshg'ariyning "*Devonu lug'otit-turk*" asari ularning bizgacha yetib kelishida katta tarixiy vazifani bajargan. Masalan, asardan ovchilik amaliy mashg'ulotidagi parchalarni olib ko'raylik:

Chag'ri berib qushlatu,
Toyg'an izib tishlatu,
Tilki, to'ng'iz toshlatu
Ardam bila o'klalim.

Mazmuni: (Yigitlarga) chag'ri (ov qushi) berib qush ov-laylik, Ov itini (qushlarning) izidan solib tishlataylik. Tulki, to'ng'iz(lar)ni tosh bilan uraylik, Yutuqlarimiz bilan maqtanaylik.

Yigitlarig ishlatu,
Yig'ach yamish irg'atu.
Qulan, kiyik avlatu,
Bazram qilib avnalim.

Mazmuni: Yigitlarni ishlataylik, daraxt(lar)dan meva(lar)ni qoqtiraylik. Qulon, kiyik ovlataylik, (So'ng) bayram qilib ovu-naylik.

Shunday qilib, mana shu kabi tarixiy-ilmiy-badiiy manbalar orqali birgina jismoniy tarbiya va sportga oid *kurash, chopish, sakrash, chavandozlik, yoy, kamon, o‘q otish, mergan, merganlik, eshkak, kema, suzish, o‘zish, o‘yin, tepish, tepki, to‘p, to‘r, chav-gon, qanot, qilich, kema yoki shaxmatga oid shatranj, shoh-mot/shaxmat, shoh/shax, farzin, rux, fil, ot/asp, piyoda/sipoh, mot, pot/pat, dona, oq, qora, katak, qanot, yurish, kishi, hu-jum* singari ko‘plab atamalar bizgacha yetib kelgan. Bu hol ijtimoiy hayotning barcha sohalariga tegishli.

Hatto dastlab shunday bir vaziyat yuzaga keldiki, atamalarni “*milliylashtirish*” ga ishtiyoq kuchayib ketdi. Tavsiyalar ham nihoyatda ko‘paydi. Jo‘yali fikrlar bilan bir qatorda, hazm bo‘lishi qiyin bo‘lgan takliflar ham o‘rtaga tashlandi. *Bu gapning tasdig‘i sifatida ayrim misollarni keltiramiz: matematika-riyoziyot, fakulteti-kuliyot, rassom-musavvir, gazetxon-mushtariy, audito-riya-saboqxona, xona, o‘quv xonasi, sirk-tomoshaxona, sirkul-pargar, sellofan-suvqog‘oz, seyf-zarf, attestatsiya-ko‘rik, samol-yot-aeroplan, tayyora, aeroport-tayyoragoh, familiya-naslnoma, klub-da‘vatxona, titul list-sarvaraq va hokazo.*

Bu kabi tavsiyalar mustaqillikdan keyin – “*Davlat tili haqida*”gi Qonun qabul qilingach, o‘rtaga tashlandi. Ona tilimizning chin fidoyilari erksevar va millatsevar jadidlar tomonidan esa shu mazmundagi mulohazalar asrimizning boshlarida, mustamlakachilik paytlaridayoq o‘rtaga tashlanganligi tarixdan ma‘lum.

Ulug‘ ma‘rifatparvar Fitrat 1921-yildagi til, imlo qurultoyida kontrrevolyutsion “Chig‘atoy gurungi” tashkilotining dasturini bayon etib, o‘zbek tilidan yot so‘zlar (arabcha, forsha, ruscha)ni chiqarib tashlasak, buyuk idealimiz bo‘lgan turkchilikka birlashamiz, deb ochiq-oydin aytdi.

Ular (tilning sofliigi uchun kurashuvchilar) ko‘plab qadimiy so‘zlarni tiriltirishni, o‘zbek adabiy tiliga qabul qilishni tavsiya qildilar. Masalan, *arabcha zahmat, xalq, duo, nasihat, rais, olam, kitob, maktub* so‘zlari o‘rniga *emgak, el, o‘qish, o‘gut, boshliq, ochun, bitik, yozo* q so‘zlarini, forsha *shahar, guvoh, tajriba* so‘zlari o‘rniga *baliq, taniq, sipok* so‘zlarini, ruscha *parovoz, poyezd, revolyutsiya, proletar, samovar, pochta, agronom, elektr, geografiya, botanika, astronomiya, morfologiya,*

sintaksis kabi soʻzlar oʻrniga *oʻtxona, otash arava, oʻzgarish, yoʻqsil, oʻzi qaynar, choparxona, ekin bilgʻich, simchiroq, yer biligi, oʻsimlik biligi, yulduz biligi, sarf, nahv* kabi soʻz va iboralarni ishlatishni koʻtarib chiqdilar.

Bu qarashlar shu maʼnoda diqqatga sazovorki, ularda tilni mumkin qadar chet el unsurlaridan tozalash, umumturkiy birliklarni *adabiy til meʼyori* sifatida belgilash gʻoyasi yotadi. Masalaning qoʻyilishi ana shu tarzda tushuniladigan boʻlsa, yuqoridagi *riyoziyot, kulliyot, musavvir, mushtariy, saboqxona, pargar, tayyora, tayyoragoh, naslnoma, daʼvatxona* kabi soʻzlar bu gʻoyaga mos kelmaydi.

Masalaning boshqa bir muhim tomoni bor: tavsiya etilgan birliklar adabiy tilimizga leksik meʼyor sifatida qabul qilinmadi. Nega? Shuning uchunki, *birinchidan*, tildagi oʻzgarishlar jarayoniga oʻsha davrdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarning taʼsiri boʻldi. Millatsevarlik millatchilik deb ayblanayotgan bir davrda, tilimizga boʻlgan bu kabi munosabatlar, yangilikka intilishlar qoʻllab-quvvatlanmadi. *Ikkinchidan*, asrimizning boshlarida, hatto hozirda ham narsa va tushunchalarni ifodalovchi birliklarni tavsiya etilgan soʻzlar shaklida qoʻllash hali meʼyorlashmagan, odat tusiga kirmagan edi va shundayligicha qolib ketdi.

Tilimizda qoʻllanilib kelinayotgan *avtor, arxitektor, guma-nizm, doklad, ideologiya, inspektor, intelligent, kontrol, komandirovka, komandirovochnaya, leksiya, ministr, oblast, ostanovka, planeta, problema, rayon, raport, redaktor, revolyutsiya, spravka, student, sekretar, tema, territoriya, traditsiya, forma* singari soʻzlar oʻrnini *muallif, meʼmor, insonparvarlik, maʼruza, mafkura, nozir, ziyoli, nazorat, safar, safarnoma, maʼruza, vazir, viloyat, bekat, sayyora, muammo, tuman, bildirishnoma/xabarnoma, muharrir, inqilob, maʼlumot maʼlumotnoma, talaba, kotib/kotiba, amaliy mashgʻulot, hudud, anʼana, shakl* kabi tavsiya etilgan soʻzlar osonlik bilan egalladi. Chunki ular dubletlar sifatida tilimizda ozmi-koʻpmi oldindan ham qoʻllanilib kelinayotgan edi.

Koʻpgina misollar tahlili atamalar, nomlanishlar turgʻunligi murakkab masala ekanligini koʻrsatadi. Oʻzbekiston Respublikasi sobiq Ittifoq tasarrufida ekanligida, rus tilining Ittifoq hududidagi boshqa

tillarga ta'siri kuchli bo'lgan paytlarda biz hech bir ikkilanmasdan *respublika, oblast, rayon, avtor, agitatsiya, propa-ganda, ideya, plan, forma, protsent, protsess, komandirovka, raport, spravka, student, sekretar, ministr* kabi so'zlarni, garchi ularning tilimizda (oldin qaysi tildan qabul qilingan bo'lishidan qat'i nazar) muqobil variantlari bo'lsa-da, ishlataverar edik. Vatanimizning mustaqillikka erishishi munosabati bilan tabiiy ravishda bu so'zlarga jamoatchilik tomonidan munosabat bildirildi. *Jumhuriyat, viloyat, tuman, muallif, tashviquot, targ'ibot, g'oya, reja, shakl, foiz, jarayon, safar, bildirishnoma, ma'lumotnoma, talaba, kotib(a), vazir* kabi muqobil variantlari ham 90-yillar boshlaridan ular bilan bab-baravar qo'llanila boshlandi va bu parallellik tilimizda me'yor sifatida ma'lum muddat saqlanib turdi.

Endi oradan o'n yildan ko'proq vaqt o'tgach, butunlay boshqa manzara kuzatiladi. Bu o'tgan vaqt orasida birinchi guruh so'zlar asosan ikkinchi guruh so'zlariga o'z o'rnini bo'shatib berdi, deb bimalol ayta olamiz. Nega asosan deb aytayapmiz? Shuning uchunki, saragi sarakka, puchagi puchakka deganlaridek, bu so'zlarning har biri vaqt g'alviridan o'tdi. Ayrımlari hozir ham parallellik xususiyatini saqlab qoldi: *respublika-jumhuriyat, universitet-dorilfunun* kabi. Ularning semantik-uslubiy ma'nolari aynan bir xil bo'lmagani uchun ham shunday bo'ldi.

Bunday parallel qo'llanishning boshqa sabablari ham bor. Biz tilshunosligimizda *epitet – sifatlash, derivatsiya – so'z yasalishi, affiks – qo'shimcha, abbreviatura – qisqartma so'z, anafora – misra boshidagi tovush takrori, antroponimlar – kishi ismlari, toponimlar – joy nomlari, atribut – aniqlovchi, affrikatlar – qorishiq undoshlar, stil – uslub, stilistika – uslubshunoslik* kabi o'nlab atamalarni parallel holda hozir ham ishlatib kelmoqdamiz. Buning boisi atamalarning birinchisi xalqaro termin sifatida barcha tillarda qo'llanilib kelinayotganligidadir.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, yangi tavsiya etilayotgan so'zlarning ma'qul kelishi va me'yorlashishi ularni tilda avval qo'llanilib kelinayotgan yoki kelinmayotganiga ham bog'liq. Boshqacha aytganda, ularni ko'rish va eshitishga odatla-nish me'yorlashishiga ko'maklashadi.

Atamalar qo'llashda me'yorni saqlab turish boshqa so'zlar, masalan, ko'p ma'noli yoki sinonim so'zlar me'yorini turg'un holatda ushlab

turishga nisbatan osondek tuyuladi. Aslida esa bu yerda ham o'z muammolari bor. Masalan, shu paytgacha tilimizda faol ishlatilib kelinayotgan *tovar* so'zi o'rniga *mol* so'zini ishlatamiz: *mol*, *sanoat mollari*, *mol ayirboshlash*, *mol olib kelmoq*, *narxi tushirilgan mollar* kabi. Ammo bunday ishlatish bema'lol emas. *Sanoat mollari* deyish mumkin bo'lgan holda *oziq-ovqat mollari* deb bo'lmaydi, *mol keltirdim* deganda faqat sanoat mollari tushuniladi-yu, *tovar keltirdim* deganda farqlanmasdanmi yoki *promtovari*, *prodtovari* so'zlariga asoslanibmi, har ikkalasi ham tushunilaveradi. *Tovar* so'zidan *tovaroved* so'zini yasay olamiz-u, *mol* so'zidan ana shu ma'nodagi *molshunos* so'zini yasay olmaymiz. Yasagan taqdirimizda ham u *mol* so'zining asosiy ma'nosiga – *hayvon* ma'nosiga tortib ketadi va *hayvonni yaxshi biladigan*, *hayvon bilan shug'ullanadigan kishi* ma'nolarini anglatadi. O'zbek tilida esa bunday ma'nolarni ifodalashga zarurat bo'lmagan. Aytaylik, *insonshunos*, hatto hazil tariqasi-da *ershunos* deyish ham mumkin, ammo *hayvonshunos* deb bo'lmaydi. Shunday ekan, tilimizda *tovaroved* yoki *tovarshu-nos* so'zidan foydalanib turishga to'g'ri keladi.

Ma'lum bo'ladiki, tilshunoslik ilmida, tilshunoslar va boshqa mutaxassislar faoliyatida, ayniqsa, atamalar bobida tildan foydalanishdagi vaziyatni muvofiqlashtirish, bir xillikni yuzaga keltirish, osonlik va qulaylik yaratish, eng muhimi, tushunarli bo'lishni ta'minlash maqsadida tavsiyalar berib boriladi. Aytaylik, *agroprom*, *agroximiya*, *akvarel*, *annotatsiya*, *arxeolog*, *astronom*, *vakant* so'zlari o'rniga *dehqonchilik sanoati*, *dehqon-chilik kimyosi*, *suv bo'yoq*, *muxtasar bayon*, *qadimshunos*, *falaki-yotchi*, *bo'sh o'rin/bo'sh lavozim* kabi so'z va birikmalarni ishlatish taklifi (Misollar A.Berdialiyevdan olindi).

Ammo bu tavsiyalar qanchalik ilmiy, amaliy va me'yoriy asosga ega? Bu variantlarning qaysi biri tilda yashab qolishi mumkin? Ularning qaysi biri narsa va hodisaning, predmet va tushunchaning mohiyatini to'laroq ifoda etadi? Bu masalani, qaysi variant ma'qul bo'lishidan qat'i nazar, hayotning o'zi, til elementlaridan foydalanish jarayoni hal qiladi, albatta. Lekin bunday tavsiyalarning berib borilishi, tavsiya etilayotgan variantlarning afzallik tomonlari tushuntirib berilishi mutlaqo zarur bo'lgan faoliyatdir. Faqat shunday yo'l bilangina tilimiz takomillashib,

sayqallashib, soʻz maʼnolaridagi eng nozik imkoniyatlar ham reallashib boradi. Aytilganlarning tasdigʻi sifatida bir misol keltiramiz: psixologiya faniga oid koʻplab atamalar shu soha mutaxassislarining tavsiyasiga binoan oʻz oʻrnini sharq ilmida qoʻllanib kelingan atamalarga boʻshatib berdi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, tildagi holatlarni tayinlashda har bir tilning oʻz ichki qonun-qoidalariga tayanib, koʻpchilikka maʼqul boʻlish-boʻlmaslik jihatlari eʼtiborga olinishi kerak.

Shu oʻrinda yana bir misolni tahlil qilaylik. Koʻplab atamalarning muqobillarini izlash jarayonida rayon soʻzi oʻrnida *nohiya*, tuman soʻzlari ishlatila boshlandi. Keyinchalik, garchi soʻzning asl mohiyatiga unchalik toʻgʻri kelmasa ham tuman soʻzi meʼyorlashdi. Ammo, taʼkidlash lozimki, bu soʻzning birgina maʼnosi – viloyatning bir qismi boʻlgan, maʼlum chegaraga ega boʻlgan, maʼmuriy hudud atamasi sifatida meʼyorlashdi. Ammo, lugʻatda rayon soʻzining umuman joy maʼnosini anglatish imkoniyati ham koʻrsatilgan: *prigorodniy rayon – shahar atrofi rayoni, promishlenniy rayon – sanoat rayoni, zavodskoy rayon – zavodlar rayoni, rayon voyennix deystviy – urush harakatlari rayoni, rayon boya – jang may-doni, oboronitelniy rayon – mudofaa doirasi* kabi. Bu birikmalarni qanday meʼyorlashtiramiz? Bizning ongimizda u hozircha maʼmuriy hudud tarzida shakllanib turgan ekan, shahar atrofi tumani, zavodlar tumani, urush harakatlari tumani tarzida ham meʼyorlashib keta oladimi?

Buning ustiga, shu soʻz oʻzagidan yasalgan *rayonirovaniye, rayonirovanniy – rayonlashtirish, rayonlashtirilgan* soʻzlari bor. Masalan, biror ekin navlari urugʻini, yaʼni biror joyning sharoitiga eng koʻp moslashtirilgan navlar urugʻini rayonlashtirish. Buni qanday meʼyorlashtiramiz? *Urugʻni tumanlashtirish* debmi yoki *urugʻni joylashtirish, urugʻni joylarga moslashtirish* debmi? Harqalay, nazarimizda, masalaning yechimini vaqt koʻrsatadi.

Atamalarni almashtirish va meʼyorlashtirishda roʻy berayot-gan jarayonlarni tahlil qilib quyidagi xulosaga kelish mumkin: atamalarning bir qismi tezgina almashdi, meʼyorlashdi va ommalashdi, yana bir qismi esa variantlar, dubletlar tarzida baravar ishlatilib kelinmoqda. Atama sifatida tavsiya qilingan birliklarning maʼlum qismi esa tilda oʻz oʻrnini topmadi, koʻpchilik tomonidan maʼqul koʻrilmadi. Demak,

mustaqillikdan keyingi davr atamalarini me'yorlashtirish xususida gap ketganda ana shu jihatlarning hayotiy ekanligini inobatga olishga to'g'ri keladi.

Atamalar qo'mitasining bu jarayonni muvofiqlashtirib borishda, tartibga solib turishda xizmatlari katta ekanligini qayd qilish lozim. Qo'mita o'z faoliyatida bu borada juda ko'p vazifalarni amalga oshirdi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, kasb-hunar leksikasi bir qancha xususiyatlari bilan terminologik leksikadan farqlanadi. Bu farqlar "O'zbek tili leksikologiya-si" kitobida yorqin ko'rsatib berilgan. Asrlar davomida *yaratila-digan kasb-hunarga oid so'zlar ma'lum kasb-hunar kishilari orasidagina qo'llaniladi va ular og'zaki nutq jarayoni-da shakllangan bo'ladi*. Bu guruh so'zlarning imkoniyati bir kasb-hunar va u bilan shug'ullanadigan kishilar doirasida chegaralangan. Shu tufayli ularning dialektal variantlari mavjud bo'lishi ham mumkin. Shunday xususiyatlari bilan ular atamalarga qarama-qarshi turadi. Chunki atamalar fan va texnika, sanoat va qishloq xo'jaligi, ma'naviyat va madaniyat sohasiga doir rasmiy tushunchalarni ifodalaydi va ular tegishli mutasaddilar tomonidan nazorat qilib boriladi. Ilmiy tushuncha ifodasi sifatida asosan yozma shaklda vujudga keladi va umumjahon yoki umummilliy ahamiyatga ega bo'ladi.

Kasb-hunarga oid til birliklari me'yorlari haqida so'z yuritish ham ahamiyatli. Mavjud lug'atlarni ko'zdan kechirish shundan dalolat beradiki, ulardan o'zbeklarning ijtimoiy hayoti, kasbi va hunarmandchiligiga oid atamalarning ma'lum qismigina joy olgan. T.Tursunovanning "*O'zbek tili amaliy leksikasi*" (T., 1978) asarida keltirilgan ayrim misollarga murojaat qilib ko'raylik: gilam turlarini bildiradigan *julxirs, zulbaraq, arabi, olacha-palos, xoli-g'oli, sholcha-qoqma yoki bosma* (1. chakmon. 2. ilma, chok turi), birishim, bo'zastar, gulburi, dorpech, dug/duk, duxoba, do'kon (1. dastgoh, stanok. 2. magazin), do'ppi, yondori, jo'y-push, zardevol/zardevor, zardo'zi, zehdo'zlik, yo'rma, yo'r-mado'zlik, kallapo'sh, kalobtun, kashtado'z, kibaz, (paxta) momiq, palak, peshonaband / peshonabog', popop, popopchilik, resman, tubatoy, urchuq, choyshab, shamshirak, o'rmak, qatim, qo'chqorshoxi / qo'chqorak va boshqalar. Ulardan gilamning tur-

larini bildiradigan arabi, palos, sholcha soʻzlari hamda chakmon maʼnosidagi bosma, dorpech, dug / duk, duxoba, doʻkon, doʻppi, yondori, joypuli, zardevor / zardevor, zardoʻzi, zehdoʻzlik, yoʻnna, yoʻrmadoʻzlik, kallapoʻsh, kalobtun, momiq, palak, popop, popopchilik, peshonaband / peshonabogʻ, urchuq, choyshab, oʻrmak, qatim singari birliklar lugʻatlarda keltirilgan (Bu haqda qarang: Oʻzbek xalq shevalari lugʻati – T., 1971; Oʻzbek tilining imlo lugʻati. T., 1976; Oʻzbek tilining izohli lugʻati, I–II tomlar. M., 1981). Ammo gilamning turlarini bildiradigan julxirs, zulbaraq, xirs, xoli, qoqma; ilma, chok tun maʼnosidagi bosma va birishim (ipak), boʻzastar (mato), gulburi (gul kesish), resman (sariq va oq gʻaltak ip), tubatoy (gulsiz oddiy doʻppi), shamshirak (narvon pochasiga oʻxshash yogʻoch), qoʻchqorshoxi/qoʻchqorak (toʻqimachilikda naqsh turi) soʻzlari esa yuqorida tilga olingan lugʻatlarda oʻz ifodasini topmagan. Bir soʻz ikki uslubda, fan sohasida atama sifatida meʼyorlashgan boʻlishi ham mumkin. Masalan,

morfologiya:

1. Tilshunoslikda – tilda soʻzlarning oʻzgarish shakllari tizimi, grammatikaning soʻz shakllarining yasash usullari hamda soʻz yasash qoidalari haqidagi boʻlimi;

2. Botanikada – tuproqning tuzilishi va shaklini oʻrganadigan fan sifatida;

assimilyatsiya:

1. Biologiyada – organizm faoliyati jarayonida organik moddalarning oʻzlashishi, singishi va hazm boʻlishi;

2. Tilshunoslikda – soʻzlarning talaffuzida ularning tarkibidagi ikki tovushning bir-biriga taʼsir qilish natijasida bir-biriga muvofiqlashuvi, bir-biriga singib, oʻxshab ketishi;

3. Tarix va etnografiyada – biror xalqning ikkinchi bir xalq urf-odatlarini, madaniyati va tilini oʻzlashtirishi natijasida unga aralashib qoʻshilib ketishi kabi.

Til taraqqiyotida buning aksi ham kuzatiladi. Maʼlum fan sohasi yoki kasb-hunarga tegishli boʻlgan atamalarning maʼno doirasi kengayadi – determinlashish jarayoni roʻy beradi, yaʼni ular tor atamalilik doirasidan chiqib, ommalashadi va barcha vazifaviy uslublarda qoʻllanila boshlaydi.

Masalan, odamni operatsiya qilmoq – valyuta operatsiyasini amalga oshirmoq – harbiy operatsiyani bajarmoq; polk shtabi – paxta shtabi, g‘alla shtabi; falsafa ilmi – falsafa o‘qimoq kabi. Ular shu tariqa turg‘un birikmalar tarkibida ham qo‘llanila boshlaydi: gegemonlik qilmoq, avtomat bo‘lib ketmoq, monopoliya qilib olmoq, reytingi baland, gradusi baland, ishiga plyus bo‘lmoq, ishiga minus bo‘lmoq, qo‘shirnoqqa olmoq, zangori kema kapitani va boshqalar.

Sohaga oid tamalar izohi bilan:

Atama	Izoh
Qishloq xo‘jaligi	Yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanib, oziq-ovqat, xomashyo yetishtirish faoliyati
Fermer xo‘jaligi	Mustaqil ravishda ishlaydigan yuridik yoki jismoniy shaxs xo‘jaligi
Dehqonchilik	Sug‘oriladigan va lalmi yerda ekin ekish va hosil yetishtirish sohasi
Sug‘orish	Ekinlarga suv berish jarayoni
Hosildorlik	Muayyan maydondan olinadigan hosil miqdori (sentner/ga, tonna/ga)
Agrotexnika	Ekin yetishtirishda qo‘llaniladigan usul va texnikalar majmuasi
Agrokimyo	O‘g‘itlar va kimyoviy vositalar yordamida ekinlar hosildorligini oshirish sohasi
Melioratsiya	Yerlarning holatini yaxshilash (shorlangan yerlarni yaroqli qilish va h.k.)
Yerni haydash	Ekin ekish uchun yerning tuproq qatlamini ag‘darish
Qator oralig‘ini ishlash	Ekinlar orasidagi tuproqni yumshatish va begona o‘tlarni yo‘qotish
Begona o‘t	Ekinlarga zarar yetkazadigan yovvoyi o‘simliklar
Zararkunanda	Ekinlarga zarar yetkazuvchi hasharot yoki jonivor

Texnika va uskunalar

Atama	Izoh
Traktor	Turli qishloq xo‘jaligi ishlarini bajarishda ishlatiladigan tortuvchi texnika
Plug	Yer haydash uchun qo‘llaniladigan asbob
Sevalka	Don, paxta, sabzavot urug‘larini yerga teng taqsimlab ekanadigan qurilma
O‘roq mashinasi	Don yoki o‘tlarni o‘rib olishga mo‘ljallangan qurilma
Kultivator	Tuproqni yumshatish va begona o‘tlarni yo‘q qilish uskunasi
Sug‘orish tizimi	Ekinlarni suv bilan ta’minlovchi tizim (tomchilab sug‘orish, aspersor va h.k.)

Chorvachilik atamaları

Atama	Izoh
Chorvachilik	Hayvonlarni boqish, ko‘paytirish va ulardan mahsulot olish sohasi
Qoramol	Sigir, buqa va boshqa molhayvonlar
Parrandachilik	Tovuq, g‘oz, o‘rdak kabi parrandalarni boqish sohasi
Yem-xashak	Chorva uchun maxsus ozuqa
Sut mahsuldorligi	Sut beruvchi hayvonning ma’lum davrda bergan sut miqdori
Veterinariya	Hayvonlar sog‘ligini saqlash va kasalliklarni davolash sohasi

Bog'dorchilik va sabzavotchilik

Atama	Izoh
Bog'dorchilik	Mevali daraxtlar yetishtirish sohasi
Ko'chat	Yosh daraxt yoki o'simlik niholi
Gullash davri	O'simlik yoki daraxt gullab, meva tugadigan davr
O'g'it	O'simliklar o'sishini yaxshilovchi kimyoviy yoki organik moddalar
Kasalliklar	O'simliklarga zarar yetkazuvchi virus yoki zamburug'lar

Texnikaga oid atamalar

Atama	Izoh
Texnika	Amaliyotda qo'llaniladigan texnologik vositalar va tizimlar majmuasi
Mexanizm	Muayyan ishni bajaradigan harakatlanuvchi qismlar tizimi
Dvigatel (motor)	Mexanik energiya hosil qiluvchi qurilma
Uskuna (jihaz)	Ishlab chiqarishda foydalaniladigan texnik vosita yoki qurilma
Texnologiya	Ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish usullari majmuasi
Konstruktsiya	Qurilish yoki mashina tuzilmasining tashqi va ichki tuzilishi
Detallar	Mashina yoki uskuna tarkibidagi alohida qismlar
Montaj (o'rnatish)	Uskunalarni yig'ish va ishga tayyorlash jarayoni
Elektr toki	Zaryadlar harakati natijasida yuzaga keladigan fizik hodisa
Sensor	Tashqi muhitdagi o'zgarishlarni aniqlaydigan moslama
Avtomatlashtirish	Jarayonlarni inson aralashuvisiz boshqarish tizimi
Texnik xizmat	Qurilma yoki uskunaning ishlash holatini saqlash uchun amalga oshiriladigan ishlar
Loyihalash	Qurilma yoki tizimni oldindan rejalashtirish va chizmalarda ifodalash
Chizma (eskiz)	Qurilma yoki detallarni grafik tasviri
Energiya manbai	Ish uchun zarur bo'lgan quvvatni ta'minlovchi vosita (elektr, gaz, yonilg'i)
Kuchlanish (vol't)	Elektr toki kuchining o'lchov birligi
Tok kuchi (amper)	Elektr zaryadlarining oqim tezligi

Atama	Izoh
Bosim (pascal, bar)	Yuza birligiga tushadigan kuch miqdori
Issiqlik almashinuvi	Materiallar orasidagi issiqlik oqimi jarayoni

1- mashq. Har bir sohaga oid 15 tadan atama yozish.

Namuna: O‘qituvchi: kitob, daftar, slayd, doska, bo‘r.

2- mashq. Ilmiy atamalarni davom ettiring...

Namuna: Ildiz – daraxt ildizi; ildiz – matematik atama.

Amaliy mashg‘ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Kursning maqsadi nima?
2. O‘zbek tilining sohada qo‘llanishi kursining vazifalari nimalardan iborat?
3. Kursning boshqa fanlar bilan aloqasi.
4. Kursning qanday ahamiyati bor?

3-amaliy mashg'ulot:

SOHAVIY ATAMALAR VA SO'ZLARNING BOYIB BORISH USULLARI

Reja:

1. Iste'moldan chiqib ketgan so'zlardan yangi tushunchalarni ifodalash.
2. Yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi so'z yasash.
3. So'zga so'z qo'shib yangi so'z yasash.
4. O'zlashma so'zlardan foydalanish.

Tayanch so'z va iboralar: *eskirgan so'zlar, tarixiy so'zlar, arxaik so'zlar, dialektizm, affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, neologizm.*

O'zbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Ularni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin:

- 1) o'z ichki imkoniyatlari asosida;
- 2) boshqa tillardan so'z olish asosida. Ularning birinchisi ichki manbalar, ikkinchisi esa tashqi manbalar sanaladi.

1. O'zbek tili leksikasining birinchi yo'l bilan boyib borish imkoniyatlari juda kengdir. Masalan,

a) ilgari qo'llanilib, keyin iste'moldan chiqib ketgan so'zlardan yangi tushunchalarni ifodalash uchun foydalanish: *vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman* kabi;

b) yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi so'z yasash: *uyali telefon, omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)* va boshqalar;

Shaxs oti yasovchi qo'shimchalar	Misollar
-chi	– asos anglatgan narsa bilan shug'ullanish: suvoqchi, tunukachi, ishchi, gulchi. – asos anglatgan narsani yaratish bilan shug'ullanish:

	kashtachi, sandiqchi, tandirchi. – shaxsning biror belgi bilan ajralib turishi: lofchi.
-dosh	– shaxs oti: sinf-dosh, sirdosh – atama nomi: sifatdosh, ravishdosh
-gar (-kar)	– asosdan anglashilgan narsa bo'yicha shaxsning kasb-hunari: savdogar, kimyogar, miskar.
-bon	– asos anglatgan narsani yetishtiruvchi yoki shu narsaning saqllovchisi: bog'bon, saroybon, darvozabon.
-kor	– asos anglatgan narsani yetishtiruvchi, shu bilan shug'ullanuvchi: paxtakor, pillakor, sholikor, san'atkor
-dor	– asos anglatgan narsaga egalik yoki aloqadorlik: quldor, mulkdor, muhrdor, do'kondor.
-shunos	– asos anglatgan sohaning mutaxassisi: tilshunos, adabiyotshunos, san'atshunos.
-furush	– asosda ifodalangan narsani sotish bilan shug'ullanuvchi: chitfurush, qandfurush, giyohfurush.
-boz	– asos anglatgan narsa bilan ko'p shug'ullanish: dorboz, xotinboz, qimorboz, nayrangboz.
-xo'r	– asosdan anglashilgan narsalarni ko'p va tez-tez iste'mol qiluvchi: choyxor, go'shtxo'r, qimizxo'r
-paz	– asosdan anglashilgan ovqatni pishirish, tayyorlash bilan shug'ullanuvchi: somsapaz, kabobpaz, mantipaz
-soz	– asos anglatgan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shug'ullanuvchi: aravaso, soatsoz, kemasoz
-do'z	– asos anglatgan narsani tikish, yaratish bilan shug'ullanuvchi: etikdo'z, kashtado'z, mahsido'z
-kash	– asos ifodalagan narsa bilan shug'ullanish, ish-harakatni shu orqali bajarish: aravakash, suratkash, janjalkash
-xon	– asosdan anglashilgan narsani o'qish bilan shug'ullanuvchi: kitobxon, gazetxon

s) So'zga so'z qo'shib yangi so'zlar hosil qilish:

Ikki mustaqil so'zning birikib yasalishidan qo'shma, juft va takroriy so'z hosil bo'ladi. Qo'shma so'z: sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush,

soddadil, biroz, bir nafas, birpas. Juft soʻz: qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik; Juft soʻz yangi lugʻaviy maʼno anglatga, yasama soʻz hisoblanadi: bordi-keldi (aloqa), issiq-sovuq (ahvol), quyuq-suyuq (ovqat).

Masalan, chol-kampir soʻzining maʼnosi chol va kampir, aka-uka soʻzining maʼnosi aka va uka, asta-sekin soʻzining maʼno-si asta va sekin soʻzining alohida-alohida atash maʼnosidan farqlanmaydi. Takroriy soʻz: ququ (qush), didit (yengil mashina), popop (asli: poppop, tikuv mashinasi), tutu (tovuq), pat-pat (mo-totsikl), shapshap, es-es, koʻz-koʻz, qop-qop. Qoʻshma, juft, takroriy soʻzning hosil boʻlishi kompozitsiya usulida, lekin undan soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshib yangi soʻz yasalsa, qoʻshimcha qoʻshish usuli ham yuzaga chiqadi: nom-nishonsiz, dom-daraksiz, orzu-havasli, ogʻainigarchilik, pirpirak, pirpiramoq, poʻsht-poʻshtlamoq, sarson-sargardonlik, son-sanoqsiz, uy-joyli, gijgijlamoq, hayhaylamoq, qarindosh-urugʻchilik, haybarakal-lachi, vaqtichogʻlik, boshpanasiz kabi. Demak, bir soʻzda ikki yasaliq usuli ham uchrashi mumkin.

d) dialektal soʻzlarni faollashtirish: mengzamoq (Xorazm) “oʻxshatmoq”, “tenglashtirmoq”, “qiyoslamoq” maʼnosida.

2. Oʻzbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda:

a) arab tilidan kirib kelgan soʻzlar orqali: Arabcha soʻzlar oʻzbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bogʻliq. Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, maʼno, ilhom, kasb, qassob, sanʼat, asbob, bino, imorat, ovqat, gʻalla, fil, parranda, hasharot, inson, odam, oila, amma, xola, dimogʻ, idora kabi.

b) fors-tojik tilidan kirib kelgan soʻzlar orqali: osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, gʻisht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham kabi.

s) rus tilidan kirib kelgan soʻzlar orqali: rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan koʻplab soʻzlar oʻzlashdi. Rus tili orqali kirgan soʻzlarning baʼzilari dunyodagi koʻpgina xalqlarning tilida tovush tomoni deyarli oʻzgartirilmay ishlatiladigan xalqaro soʻzlardir. Ular, odatda, internatsional (baynalmilal) soʻzlar deb yuritiladi. Oʻzbek tiliga

o‘zlashgan internatsional so‘zlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansub:

- rus tiliga: sudya, samolyot, stol, stul, tok, ruchka kabi.
- lotin tiliga: reviziya, nota, metall, refleks, rezina, general, kapital, kanal, plan, direktor, radio kabi.
- grek tiliga: grammatika, pedagog, talant, tezis, kafedra, poeziya, poema, metr, neft, taktika, parallel kabi.
- nemis tiliga: raketa, kran, shaxta, rolik, politsiya kabi.
- ingliz tiliga: chempion, futbol, dollar kabi.
- fransuz tiliga: roman, palto, serjant, ministr, bank kabi.

Rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan so‘zlar ijtimoiy-siyosiy hayotga, sanoat, qishloq xo‘jaligi, fan-texnika, madaniy-oqartuv, san‘at, savdo, sport, harbiy sohaga doir.

Dunyoda boshqa tillardan so‘z olmasdan faqat o‘z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo‘q. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. Faqat ma‘lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o‘z tilimizning ichki imkoniyatlari asosida ifodalab bo‘lmagandagina tashqi manbalarga murojaat qilish foydalidir. Bobolarimiz Mahmud Qoshg‘ariy, Alisher Navoiylar ham shunga da‘vat qilganlar.

Keyingi davrlarda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so‘zlar yangi tushunchalar bilan birgalikda kirib keldi. Masalan, *monitoring*, *diller*, *skayner* kabi.

Bularning hammasi o‘zbek tili leksik imkoniyatlarini kengaytirib, boyitmoqda.

Yo‘nalishlar bo‘yicha atamalar

1. Mexanika

- Tishli g‘ildirak (shesterna)
- Ilgakli uzatma (val)
- Podshipnik (tayanch rulman)
- Reduktor (uzatma qutisi)

2. Elektrotexnika

- Transformator
- Rele
- Kondensator
- Dirijyor (o'tkazgich

3. Avtomatlashtirish

- PLC (dasturlanuvchi boshqaruv qurilmasi)
- Aktuator
- Signal kuchaytirgich
- Regulyator

4. Qurilish texnikasi

- Kranning ko'tarish balandligi
- Beton aralashtirgich
- Zamin tayyorlash uskunasi
- Qurilish mexanizmlari (ekskavator, buldozer)

1-mashq. Ichki imkoniyat orqali yasalgan so'zlardan yozish.

1. Affiksatsiya (qo'shimcha qo'shish) usuli orqali 20 ta yangi so'z hosil qiling.

2. Kompozitsiya (so'zga so'z qo'shish) usuli orqali 20 ta yangi so'z hosil qiling.

3. O'zlashma so'zlardan 20 tasini keltirib o'ting.

2-mashq. So'zlarni tartib bilan qo'yib, gaplar tuzing.

1. Talabalar, jo'nab ketishdi, bugun, yordam berishga, paxtakorlarga.

2. Singlisiga, Asror, sotib oldi, bir quti qalam, bir rasm daftar.

3. Bo'lmadi, o'tgan yil, qishda, sovuq, qattiq.

4. Cho'mildik, yozda, suv omborida, Kattaqo'rg'on.

5. Olindi, bu yil, paxtadan, mo'l hosil.

6. Ikkita, gilam, biz, sotib oldik, chiroyli.

7. Singlisi, Javohirning, Madina, qiz, aqlli va kamtarin.

8. O‘tadi, oqib, O‘zbekistondan, daryo, ikkita, katta.

Amaliy mashg‘ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Eskirgan so‘zlar haqida ma’lumot bering.
2. Yangi paydo bo‘lgan so‘zlar nima deb nomlanadi.
3. Affiksatsiya usuli orqali fe‘l so‘z turkumidan ot so‘z turkumiga oid so‘zlar yasashiga misollar keltiring.
4. Kompozitsiya usuli orqali qaysi so‘z turkumlariga xos so‘zlar yasash mumkin?

4-amaliy mashg'ulot:

FONETIKA VA GRAFIKA. YOZUV TAMOYILLARI

Reja:

1. Nutq organlari va nutq tovushlari.
2. Unli va undosh tovushlar va ularning tasnifi.
3. Tovush o'zgarishlari.
4. Yozuv va uning tarixi.

Tayanch so'z va iboralar: *faol organlar, nofaol organlar, unli tovushlar, undosh tovushlar, tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovush almashinuvi, avesto yozuvi, mixxat yozuvi, o'rxun-enasoy yozuvi, arab yozuvi, kirill va lotin yozuvlari.*

Nutqimizda real talaffuz qilingan, eng kichik va boshqa mayda bo'lakka bo'linmaydigan til birligiga tovush deyiladi. Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan organlar nutq organlari deyiladi. Nutq organlari nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtirokiga qarab o'z navbatida ikkiga bo'linadi:

- a) faol organlar (lablar, un paychalari va til);
- b) nofaol organlar (burun, tish, qattiq tanglay).

Nutq tovushlari quyidagi xususiyatlariga:

- 1) o'pkadan chiqayotgan havo oqimi og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchrash yoki uchramasligiga;
- 2) faqat ovoz (un)dan yoki ovoz va shovqindan hosil bo'l-ganligiga;
- 3) cho'zilish imkoniyatiga, ya'ni musiqiy ohangdorligiga ega yoki emasligiga;
- 4) alohida o'zi bo'g'in hosil qilish yoki qilmasligiga;
- 5) urg'u qabul qilish yoki qilmasligiga ko'ra farqlanadi.

Demak, o'pkadan chiqayotgan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchrash yoki uchramasligiga, ko'ra: 1) unli tovushlar; 2) undosh tovushlarga bo'linadi.

Unli tovushlarni talaffuz qilganimizda, o'pkadan chiqayotgan havo oqimi og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi. Faqat ovoz (un)dan iborat bo'lgan va bo'g'in hosil qiladigan tovushlarga unli tovushlar deyiladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita unli tovushlar mavjud: *i, u, e, o', o, a*.

Unli tovushlar 3 tomonlama tasnif qilinadi:

1)tilning vertikal (tik) holatiga ko'ra:

- a) yuqori tor: *i, u*;
- b) o'rta keng: *e, o'*;
- c) quyi keng: *a, o* kabi.

2)tilning gorizantal holatiga ko'ra:

- a) til oldi: *i, e, a*;
- b) til orqa: *u, o', o* kabi.

3)lablarning ishtirokiga ko'ra:

- a) lablanmagan: *i, e, a*;
- b) lablangan: *u, o', o* .

O'pkadan chiqayotgan havo oqimi og'iz bo'shlig'ida ma'lum bir to'siqqa uchraydigan, shovqin hosil qiladigan va bo'gin hamda urg'u hosil qilolmaydigan tovushlarga undosh tovushlar deyiladi. O'zbek adabiy tilida undosh tovushlar 24 ta: *b, d, f, g, h, j, j (dj), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng*. Undosh tovushlar quyidagicha tasnif qilinadi:

I. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra:

1. Lab undoshlari:

- a) lab-lab undoshlari: *p, b, m*;
- b) lab-tish undoshlari: *v, f*.

2. Til undoshlari:

- a) til oldi undoshlari: *z, s, sh, d, t, n, l, r, j, j (dj), ch*;
- b) til o'rta undoshi: *y*;
- d) til orqa undoshlari: *k, g, ng*;
- e) chuqur til orqa undoshlari: *g', q, x*.

3. Bo'g'iz undoshi: *h*.

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra:

- a) portlovchilar: m, n, ng, b, p, d, t, g, k, j (dj), q;
- b) sirg'aluvchilar: x, h, j, v, f, s, z, y, r, l, sh, g',;
- d) qorishqlar: ch.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra:

- 1. Jarangli undoshlar: b, v, g, d, z, j, (dj), j, y, g', l, r, m, n, ng.
- 2. Jarangsiz undoshlar: s, ch, p, f, k, t, q, x, h, sh.

IV. Ovoz va shovqinning miqdoriga ko'ra:

- 1. Sonorlar: m, n, ng, l, r.
- 2. Shovqinlilar: b, v, g, d, z, j (dj), j, y, g', s, ch, p, f, k, t, q, x, h, sh.

Sonor tovushlar ham alohida tasniflanadi: **m, n, ng** burun tovushlari;

l yon tovush, **r** titroq tovushi.

Bir nafas havo zarbi bilan aytilgan tovush yoki tovushlar birikmasiga bo'g'in deyiladi. Ilk savod chiqarishimizda hamda yozuvda bo'g'in muhim ahamiyatga ega. So'zda qancha bo'g'in borligini unli tovushlar miqdoriga qarab aniqlaymiz.

Masalan: u yoki un so'zida bitta bo'g'in bor, daftar so'zida ikkita bo'g'in mavjud. O'zbek tilidagi so'zlar *bor*, *bur*, *ayt* kabi bir bo'g'inli, *falak*, *qadrdon*, *visol* so'zlaridek ikki bo'g'inli, *natija*, *xayolot*, *muqaddas* singari uch bo'g'inli, *dorixona*, *duduqlamoq*, *hovlimizda* kabi to'rt bo'g'inli, *gultojixo 'roz*, *qoraytirilmoq*, *qurolsizlantirish*, *tushuntirishimizni* kabi besh va undan ortiq bo'g'inli bo'ladi.

So'zlar qanday tovush bilan tugashiga qarab:

a) ochiq bo'g'in: da-la, Ma-li-ka, de-ra-za;

b) yopiq bo'g'in: do'st-lik, qish-loq, ish-chan kabi bo'g'in-larga bo'linadi.

Og'zaki nutqimizni nutq tovushlari orqali ifodallasak, yozma nutqimizni harflar yordamida amalga oshiramiz. O'zbek tilida harflar, ya'ni yozuvni o'rganadigan hamda o'rgatadigan tilshunos-lik bo'limi **grafika** deyiladi.

Boshqa xalqlar singari o'zbek xalqi ham qadimda bir qancha yozuv turlaridan foydalanishgan. Avesto, sug'd, o'rxun-enasoy, xorazm, uyg'ur yozuvlari shular jumlasidandir. Albatta yozuvlarda xalqimizning buyuk tarixi, hozirgi kungacha saqlanib kelayotgan urf-odatlar, o'lmas

madaniyati va betakror san'atiga aloqador bo'lgan muhim ma'lumotlar saqlanib kelinmoqda.

Shu kunga qadar ota-bobolarimiz bir qancha yozuv namunalaridan foydalanishgan. Jumladan, miloddan avvalgi asrlardan milodiy VI asrgacha avesto, mixxat, suryoniy, so'g'd hamda pahlaviy yozuvlarini qo'llashgan. VI-VIII asrlar oralig'ida O'rxun-Enasoy yozuvidan foydalanishgan. VIII asrdan to XX asrning boshlarigacha, ya'ni 1929-yilgacha arab yozuviga asoslangan eski o'zbek yozuvini qo'llashgan. 1929-1940-yillar oralig'ida lotin yozuvi muomalada bo'lgan. 1940-yildan hozirgi kungacha kirill yozuvidan foydalanishmoqda. Mustaqillik yillarida barcha sohada bo'lgani kabi yozuv ham isloh qilindi. 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuvini joriy etish to'g'risida" qonun qabul qilindi. 1995-yil 6-may sanasida O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonuniga o'zgartishlar kiritish haqida qonuni qabul qilindi. Unga ko'ra alifbo 26 ta harf, uchta harfiy birikma hamda 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilandi.

Imloviy tamoyillar yozuvning poydevoridir. Orfografiyaning uchta asosiy tamoyili bor: 1) fonetik tamoyil; 2) morfologik tamoyil; 3) tarixiy-an'naviy tamoyil. Bulardan tashqari, 4) differensial (farqlash) tamoyili va 5) etimologik tamoyillar ham mavjud. Lekin keyingi ikkalasi asosiy rol o'ynamaydi. O'zbek orfografiyasidagi mazkur tamoyillar o'zaro bog'liq holda ish ko'radi. Yozuvda xilma-xillikka yo'l qo'ymaslik uchun bularga qat'iy rioya qilinadi.

1. Fonetik tamoyil. So'z tarkibidagi nutq tovushlarining aytilishi va eshitalishiga ko'ra yozilishi fonetik tamoyilga xos. Bunga ko'ra so'zlar adabiy talaffuzda qanday aytilsa, shunday yoziladi. Masalan, ong o'zagidan la affiksi bilan yasalgan so'z onгла emas, angla shaklida yoziladi, Ishla negizidan yasal-gan ishlovchi so'zida -a o'rniga -o yoziladi. (tara – taroq so'z-larida ham shunday). Shuningdek, ruscha чѣт, чѣтка so'zlari ham eshitalishiga ko'ra cho't, cho'tka tarzida yoziladi. Fonetik tamoyil orfografiyani jonli talaffuzga yaqinlashtiradi. Yozuv va talaffuzda ma'lum darajada umumiylik saqlanadi. Nutqimiz-da tushdi

soʻzi tushti, tushgan soʻzi tushkan tarzida talaffuz qilina-di. Baʼzan soʻz oxirida bir undosh tushirilib aytiladiki (Samarqan, xursan, pas kabi), bu soʻzlar talaffuzdan boshqacharoq yoki toʻliq yoziladi. Bu holat fonetik tamoyil orfografiyaning yagona tamoyili boʻla olmasligini koʻrsatadi. Xuddi shuningdek, alifbodagi kamchiliklar tufayli unlilar qattiq va yumshoq talaffuz qilinishidan qatʼi nazar, bir xilda yoziladi: biz, tiz, qiz, qish, koʻl, koʻz, qoʻy, qoʻzi, qalb kabi.

2. Morfologik tamoyil. Nutqdagi soʻz va affikslar qanday aytilishiga koʻra emas, balki ularning butunligiga yoki variantlaridan birini tanlab olish asosida yozish morfologik tamoyil deyiladi. Morfologik tamoyil soʻz va morfemalarni adabiy tilda muqim shakllarida saqlash va yozishga koʻmaklashadi, yozuvda bir xillikni taʼminlaydi. Masalan, uchta soʻzi ushta, kelib turibdi soʻzi kep turipti tarzida aytiladi. Ammo ular asliga muvofiq uchta, kelib turibdi deb yoziladi. Yoki -lar affiksining -la, -lor, -nar tarzida aytilishiga qaramay, uning butunligiga koʻra -lar shaklida yoziladi. Feʼlning infinitiv shakli -moq, shuningdek, qoʻshimchalarning deyarli hamma shakli morfologik tamoyil boʻyicha yoziladi: Egalik affikslari: -im, -ing, -i hamda kelishik affikslari: -ning, -ni, -da, -dan (joʻnalish kelishigi bundan mustasno), soʻz yasovchilar ham turlicha aytilishidan qatʼi nazar, imloda oʻzining bir xil morfologik shaklini saqlagan holda yoziladi. Koʻrinadiki, morfologik tamoyil oʻzbek orfografiyasining yetakchi tamoyili boʻlib hisoblanadi.

3. Tarixiy-anʼanaviy tamoyil. Soʻzlarning hozirgi talaffuz normasiga mos kelmaydigan, qadimdan oʻzlashib qolgan shaklda yozilishi tarixiy-anʼanaviy tamoyil deyiladi. Boshqacha aytganda, soʻzlar hozirgi holatiga koʻra emas, balki anʼana tusiga kirib qolgan qoidaga koʻra yoziladi: Chor Rossiyasi, pudratchi, fahm, rahm kabi. Hozirgi orfografiyada tarixiy-anʼanaviy tamoyil asosida yoziluvchi baʼzi shakllar quyidagilar:

1. Buyruq-istak mayli (-gin) mumtoz adabiyotimizda qoʻllanib kelgan anʼana (sheʼriyat talabi)ga koʻra -gil, -gʻil tarzida ishlatiladi:

borgil // borgʻil.

Meni kutgil va men qaytarmen (K.Simonov).

Bas, yetar, cholgʻuvchi, bas qil sozingni,
Bas, yetar koʻksimga urmagil xanjar (A.Oripov).

2. Maqsad maʼnosini anglatuvchi -gani shaklining -gali, -gʻali, -kali, -qali shakllari:

Koʻrgali keldingmu yor,
Kuydirgali keldingmu yor (qoʻshiq).

3. Hozirgi-kelasi zamon sifatdash shaklini yasovchi –ur shakli:

Yulduzlar oʻtiga bardosh berurman,
Fazolar taftiga qilurman toqat (A.Oripov).

4. -mu shakli:

Sevgini tortib boʻlurmu
Toshu tarozi bilan (E.Vohidov).

Qora qoshing oy yuzingda hilol emasmu (P.Moʻmin).

5. Navoiy, Fidoiy, Atoiy kabi soʻzlar arab tilining qoidasini oʻzlashtirish asosida orfografiyamizga kirib kelgan.

4. Differensial tamoyil. Talaffuzda bir-biridan aniq farqlanmaydigan yoki oʻzaro farqlari deyarli sezilmaydigan darajaga kelib qolgan soʻzlar yozuvda maxsus qoida bilan ajratilib yozilish differensiyalash (farqlash) tamoyili deyiladi. Bu tamoyil kam qoʻllanadi. Ayrim misollar:

1. Oʻzaro yaqin, shakldosh soʻzlar yozuvda tutuq belgisi yordamida farqlab qoʻllanadi: daʼvo – davo, nashʼa – nasha, sheʼr – sher, surʼat – surat, taʼqib – taqib kabi.

2. Baʼzi shakldosh soʻzlar talaffuzda urgʻu yordamida farqlanadi. Imloda bunday soʻzlarga urgʻu belgisi qoʻyiladi: atlas (karta) atlas (mato), banda (shayka) – banda (qul), aralashma (qorishma) – aralashma (qoʻshilmaslik).

3. -li va -lik qoʻshimchalari yozuvda 1956-yilgacha farqlanmay qoʻllanilar edi. 1956-yildan boshlab adabiy orfografiyamizda ularni farqlab qoʻllashga oʻtildi. Tegishlilik maʼnosini ifodalashda -lik affiksi: shaharlik, qishloqlik, toshkentlik; ega ekanlik maʼnosida esa -li affiksi qoʻllana boshlandi: otli, toʻnli. Buning natijasida imloda bir xillikka erishildi. Qatʼi nazar, mazkur affikslarni farqsiz qoʻllash holatlari hali ham uchrab turadi. Qiyoslang: chelakli kishi – chelaklik kishi va b.

4. -lik affiksi bilan ham soʻzlar farqlanadi: bogʻliq – aloqador, bogʻliq – mol yoki pichanni bogʻlaydigan narsa; boʻshlik – yuvosh, boʻshlik – fazo kabi.

5. Etimologik yoki grafik tamoyil. Oʻzlashgan soʻzlarning qadimgi etimologik yoki grafik holatini saqlab qolish asosida yozish imloda etimologik yoki grafik tamoyil deyiladi. Boshqacha qilib aytganda, yozuvda oʻzlashma soʻzning etimologiyasi saqlanadi. Masalan, Navoiy, Lutfiy, Maoniy, mutolaa, mushoira, muammo kabi soʻzlar ham shu tamoyil asosida yozilgan. Rus tili va u orqali oʻzlashgan rol, sentner, tender, kompyuter, bank, senator, aksiya kabi soʻzlar etimologik-grafik tamoyil asosida yozilmoqda. Shunisi xarakterliki, oʻzbek tili talaffuzi uchun qiyin boʻlgan baʼzi ruscha-internatsional soʻzlar hozirgi orfografik qoidalarga koʻra, istisno tarzda, tilimizning talaffuz xususiyatlariga moslab yoziladi va talaffuz qilinadi: kiosk – kioska, propusk – propuska, otpusk – otpuska, bank – banka kabi.

Fonetik tahlil namunasi:

1. Soʻzda nechta tovush bor?
2. Unli hamda undosh tovushlar aniqlanadi.
3. Tovush tushishi, tovush almashinuvi va tovush orttirilishi aniqlanadi.
4. Ochiq va yopiq boʻgʻinlar miqdori aniqlanadi.
5. Urgʻular soʻz yoki gap urgʻusiga ajratiladi.
6. Soʻz qaysi tamoyil boʻyicha yozilganligi tekshiriladi.

1-mashq. Matn koʻchiring. Ochiq boʻgʻinlar va yopiq boʻgʻinlar miqdorini aniqlang.

Ijodkor mehnati

Shoir har kuni aqalli bitta sheʼr yozishi kerak, adib har kuni aqalli bitta sahifani toʻldirishi kerak, degan gaplar yuradi.

Chindan ham tikuvchi har kuni aqalli bitta koʻylak tikadi. Oshpaz har kuni aqalli bir qozon osh damlaydi. Novvoy har kuni aqalli bir tandir non yopadi... Shunday ekan, shoir nega har kuni aqalli bitta sheʼr yozmasligi kerak?

Shunaqa-ku... Tikuvchi do‘kondan tayyor mato olib, tayyor bichim bilan ko‘ylak tikadi. Oshpaz bozordan tayyor masalliq olib, tayyor qozonda osh damlaydi. Novvoy qopdan tayyor un olib, tayyor tandirda non yopadi...

Qalamkash esa “mato” bilan “bichim”ni ham, “masalliq” bilan “qozon”ni ham, “un” bilan “tandir”ni ham o‘zi yaratishi kerak. Boshqalar bor joydan bor qilsa, ijodkor yo‘q joydan bor qiladi. Buning uchun esa Xudo bergan iste’dod, Xudo ko‘ngliga solgan ilhom kerak!

(“Ma’rifat”dan)

2-mashq. Har bir talaba 20 tadan 4 bo‘g‘indan iborat so‘zlarni yozadi.

Namuna: kitobxonlar

Amaliy mashg‘ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Fonetika bo‘limi nimani o‘rgatadi?
2. Nutq organlari haqida ma’lumot bering.
3. Unli tovushlarni tasniflang.
4. Undosh tovushlarning farqli jihatlarini tavsiflang.

5-amaliy mashg'ulot:

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI ASOSIDA IXTISOSLIK YOZMA NUTQINI SHAKLLANTIRISH

Reja:

1. Orfografik tamoyillar.
2. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalar.
3. Unlilar imlosi.
4. Undoshlar imlosi.

Tayanch so'z va iboralar: *orfografiya, imlo, tamoyil, fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, tarixiy-an'anaviy tamoyil, farqlash va etimologik tamoyil, unli va undosh harflar imlosi.*

Orfografiya – “tog'ri yozmoq” demakdir. Orfografiya o'z navbatida orfoepiya va alifbo (grafika) bilan uzviy bog'liqdir. Imlo qoidalar orfografik tamoyillar orqali amalga oshiriladi. Tamoyil (prinsip) – lotincha boshlanish demakdir.

Ayni vaqtda orfografiya tamoyillari o'rtasida uzviy aloqa ham mavjud. Oilaviy, Navoiy kabi so'zlarning oxiridagi -viy, -iy qo'shimchalari tarixiy-an'anaviy tamoyilga ham, etimologik-grafik tamoyilga ham mos keladi.

Jo'nalish kelishigi shakli -ga, -ka, -qa yozilishida fonetik va morfologik tamoyillar mos keladi.

Kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalarimiz 1956-yilda tasdiqlangan edi. Davr o'tishi bilan u eskirdi, amaliy ehtiyojlarimizga javob bermay qoldi. Shu bois, 80-yillarning boshlaridayoq uni yangilashga urinishlar boshlandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo'lga kiritilishi yangi imlo qoidalarini ishlab chiqish uchun qulay imkoniyat yaratdi. Lotin yozuviga asoslangan yangi alifboning joriy etilishi esa bu jarayonni yanada tezlashtirib yubordi. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yilning 24-avgustida 339-sonli “O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida” qaror

qabul qildi. U 82 banddan iborat bo‘lib, quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:
 - a) unlilar imlosi (1–7-bandlar);
 - b) undoshlar imlosi (8–32-bandlar).
2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33–37-bandlar).
3. Qo‘shib yozish (38–50-bandlar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51–56-bandlar).
5. Ajratib yozish (57–65-bandlar).
6. Bosh harflar imlosi (66–74-bandlar).
7. Ko‘chirish qoidalari (75–82-bandlar).

Unlilar imlosi

Yangi imlo qoidalarida unli harflarning yozilishiga keng o‘rin ajratilgan.

Aa harfi *savol, zamon, bahor* so‘zlarida “o” kabi aytilsa ham har vaqt “a” yoziladi.

Oo harfi boshqa tillardan kirgan quyidagi so‘zlarda “a” singari talaffuz etiladi, biroq hamisha “o” yoziladi: *kollej, monitoring, dekoratsiya, omonim, okulist* va h.k.

Shuningdek, *o* ba‘zan o‘ kabi aytilishi ham mumkin, lekin baribir “o” yozilaveradi: *tonna, noyabr, boks, tort* va h.k.

Ii harfi *bilim, til, tilak, har xil, qism* kabi so‘zlarda qisqa aytiladi va “i” yoziladi, *badiiy, ommaviy, Lutfiy* singari so‘zlarda “i” cho‘ziq aytiladi, lekin doimo “iy” yoziladi.

Uu harfi *yutuq, butun, tovuq, sovuq, sovun* kabi so‘zlarda “i”ga monand talaffuz etilsa-da, qoidaga binoan “u” yoziladi.

O‘o‘ harfi *o‘zbek, o‘lka, o‘simlik* kabi so‘zlarda old qator, o‘rta-keng, lablangan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi.

E e harfi *e‘lon, ehtirom, fe‘l, bermoq, meros, mone, tole, kofe* kabi so‘zlarda old qator, o‘rta-keng, lablanmagan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi:

“e”, “ë”, “ю”, “я” harflari yangi alifboda quyidagicha yoziladi:

e: yetti, yetmish, yetim;
yo: yolg'iz, yomon, yong'oq;
yu: yulduz, yumshoq, yumuq.
ya: yakka, yangi, yaroqsiz.

Milliard, material, million, radio, ukrain, said, doim, shoir, teatr, okean singari soʻzlar talaffuzida unlilar orasida “y” undoshi qoʻshib aytilsa-da, yozuvda tushib qoladi.

Taassurot, taalluqli, taajjub, matbaa, saodat, maorif, muomala, inshoot kabi soʻzlar oʻrtasidagi unlilar yozuvda saqlanadi.

Undoshlar imlosi

1. “B” tovushi *borib, javob, hisob, bob, xitob* kabi soʻzlarda “p”, *qibla, tobla* soʻzlarida “v” tarzida aytilsa ham “b” yoziladi.

2. *Avtomat, avtobus, avtomobil* kabi soʻzlarda “v” tovushi “f” tarzida talaffuz qilinsa-da, doimo “v” yoziladi.

3. *Fursat, fizika, fabrika, fahm-farosat, fasl* singari soʻzlarda “f” tovushi “p” kabi aytiladi, lekin asliga muvofiq ravishda har doim “f” yoziladi.

4. *Obod, ozod, faryod, tadbir, tadqiqot* kabi soʻzlarda “d” tovushi “t” tarzida aytilsa-da, har vaqt “d” yoziladi.

5. *Iztirob, tuzsiz, boʻzchi* soʻzlarida “z” tovushi “s” kabi aytiladi, biroq hamisha asliga mos ravishda “z” yoziladi.

6. *J j* harfi *jon, jahon, juma, gʻijjak, vaj* soʻzlarida til oldi, jarangli, portlovchi “j”, *jurnal, ajdar, garaj, tiraj* soʻzlarida esa til oldi, jarangli, sirgʻaluvchi “dj” undosh tovushini ifodalash uchun yoziladi.

7. *Sh sh* harfi *shahar, shimol, shoshmoq, osh, bosh* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi tovushni ifodalash uchun yoziladi. *Sh* harfi ikki tovushni ifodalasa, oraga tutuq belgisi qoʻyiladi: *Isʻhoq, asʻhob* kabi.

8. *Ch ch* harfi *chumoli, choy, achchiq, soch* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, qorishiq undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi.

9. *R r* harfi *rahmat, rahm, diyor*; *L l* harfi *lola, bol, olmoq*; *N n* harfi *non, ona, osmon*; *G g* harfi *gul, ega, eg*; *Kk* harfi *kam, ikki, tok*; *Y y* harfi *yetti, yuz, dunyo, toy*; *Ng ng* harfi *koʻngil, tong, ong*; *Q q* harfi *qizil, oq, aql*; *Gʻ gʻ* harfi *gʻoz, ogʻa, togʻ*; *X x* harfi *xalq, axborot, baxt*; *H h* harfi

hamma, hosil, ehson, isloh kabi soʻzlardagi muayyan tovushlarni ifodalash uchun yoziladi.

10. *Farzand, band, poyezd* soʻzlaridagi “*d*” undoshi, *goʻsht, past, artist* soʻzlaridagi, “*t*” undoshi talaffuzda tushib qolsa ham yozuvda doimo ifodalanadi.

11. Xuddi shuningdek, *metall, kilovatt, kongress* kabi soʻzlar oxiridagi qoʻsh undoshlardan biri talaffuzda tushirilib qoldirilsa ham yozuvda hamisha ifodalanadi.

12. Tutuq belgisi *aʻlo, taʻlim, eʻlon, sheʻr, feʻl* kabi soʻzlarda unlidan keyin kelib, uning choʻziqroq aytilishini taʻminlaydi.

13. *Moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar* kabi soʻzlarda *oʻ* unlisi choʻziqroq aytiladi, lekin tutuq belgisi qoʻyilmaydi.

14. *Sanʻat, inʻom, masʻul* kabi soʻzlarda unlidan oldin qoʻyilib, uning undosh tovushdan ajratib aytilishini taʻminlaydi.

Asos va qoʻshimchalar imlosi

Qoʻshimcha qoʻshilishi bilan soʻz oxiridagi unli oʻzgaradi:

1) *a* unlisi bilan tugagan feʻllarga -v, -q, -qi qoʻshimchasi qoʻshilganda *a* unlisi *o* aytiladi va shunday yoziladi: sayla – say-lov, sina - sinov, aya - ayovsiz; soʻra - soʻroq, boʻya - boʻyoq; oʻyna - oʻynoqi, sayra - sayroqi kabi;

2) *i* unlisi bilan tugagan koʻpchilik feʻllarga -v, -q qoʻshimchasi qoʻshilganda bu unli *u* aytiladi va shunday yoziladi: oʻqi - oʻquvchi, qazi - qazuvchi, sovi - sovuq kabi. Lekin *i* unlisi bilan tugagan ayrim feʻllarga -q qoʻshimchasi qoʻshilganda bu unli *i* aytiladi va shunday yoziladi: ogʻri - ogʻriq, qavi - qaviq kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha feʻllarga -uv qoʻshiladi: ol - oluv, yoz - yozuv kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida *u* unlisi bor feʻlga -uq qoʻshiladi: uz -uzuq, yut-yutuq kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchuriq, bulduriq (shuningdek bulduriq) kabi soʻzlarning uchinchi boʻgʻinida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

-k, -q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuning-dek, bek, yo'q kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilgandak undoshi g undoshiga, q undoshi g' undoshing a aylanadi va shunday yoziladi: *tilak-tilaging, yurak- yuragim, kubok-kubogi, bek-begi; tayoq-tayog'i, qoshiq- qoshig'i, yaxshiroq-yaxshirog'i, yo'q-yo'g'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda k, q tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: *ishtirok-ishtiroki, ocherk-ocherki, erk-erki, huquq- huquqim, ravnaq-ravnaqi, yuq – yuqi* kabi.

Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'g'in, ko'ngil kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, qayir, ayir kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi -il qo'shimchasi qo'shilganda, ikki, olti, yetti so'zlariga -ov, -ala qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin-o'rnim, qorin-qorni, burun-burning, o'g'il-o'g'ling, ko'ngil-ko'ngli, yarim -yarmi; qayir-qayril, ulug'-ulg'ay, sariq-sarg'ay, ikki-ikkov, ikki- ikkala, yetti-yettov* kabi;

2) u, bu, shu, o'sha olmoshlariga -da, -dan, -day, -dagi, -ga, -gacha, -cha qo'shimchalari qo'shilganda n tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha* kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi; *buningiz, o'shanisi* kabi;

3) o, o, u, e unlilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari -m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si (yoki -lari) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: bobom, bobong, bobosi, bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi kabi;

b) parvo, obro', mavqe, amaliy mashg'ulot, avzo so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir u tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi parvo, avzo, obro', mavqe so'zlariga -yi shaklida, aka amaliy mashg'ulot so'ziga esa -si shaklida qo'shiladi: avzoyi, kabi (dohiy

kabi u undoshi bilan tugagan soʻzga ham II shaxsda -si qoʻshiladi: dohiysi kabi);

4) men, sen olmoshlariga -ni, -ning, -niki qoʻshimchalari qoʻshilganda qoʻshimchadagi n tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki; seni, sening, seniki* kabi.

Quyidagi qoʻshimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham bir xil yoziladi:

1) -bon, -boz qoʻshimchalari baʼzan -von, -voz aytilsa ham hamma vaqt -bon, -boz yoziladi darvozabon, masxaraboz kabi. Lekin -vachcha qoʻshimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: *amakivachcha, xolavachcha* kabi;

2) oʻrin kelishigi va chiqish kelishigi qoʻshimchasining, oʻtgan zamon yasovchisi va III shaxs koʻrsatkichi -di qoʻshimchasining boshidagi undosh baʼzan t aytilsa ham hamma vaqt d yoziladi; *ishda, misdan, ketdi, kelmabdi* kabi. Quyidagi qoʻshimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid soʻzlardan feʼl yasovchi -illa (chirilla, taqil-la) qoʻshimchasi soʻz tarkibida v yoki u tovushi boʻlganda -ulla ulla aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla, lovulla, gurulla* kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi -dir qoʻshimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir boʻgʻinli soʻzlarga (kel soʻzidan boshqa), shuningdek, z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qoʻshiladi: *quvdir, egdir, kuldir, yondir; oʻtkazdir, tomizdir* kabi. Qolgan barcha hollarda bu qoʻshimcha -tir aytiladi va shunday yoziladi: *tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir* kabi;

3) joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi -ga, chegara bildiruvchi-gacha, ravishdosh shaklini yasovchi -gach, -guncha, -gani, -gudek, sifatdosh shaklini yasovchi -gan, buyruq maylining ikkinchi shaxs koʻrsatkichi -gin, shuningdek -gina qoʻshimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilganda bu qoʻshimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yoʻlakkacha, koʻnikkach, zerikkuncha, toʻkkani, kechik-kudek, bukkani, ekin, kichikkina* kabi;

b) q undoshi bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilganda bu qoʻshimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qoʻrq-qudek, achchiqqina* kabi;

v) qolgan barcha hollarda, soʻz qanday tovush bilan tugashidan va bu qoʻshimchalarning bosh tovushi -k yoki -q aytilishidan qatʼi nazar, -g yoziladi: *bargga, pedagogga, bugʻga, sogʻga, ogʻgan, sigʻguncha* kabi.

Qoʻshma soʻzlarning quyidagi turlari qoʻshib yoziladi:

Bir tushunchani ifodalovchi va bir bosh urgʻu bilan aytiladigan qoʻshma otlar va qoʻshma sifatlar: kutubxona, tabrik-noma, joʻxoripoya, xushsurat, ilhombaxsh, kamgap, ulugʻsifat, izzattalab, gultojixoʻroz, oqqush, achchiqtosh kabi. Shuningdek, qaratuvchi birikmaning (olmaning qoqisi - olmaqoqi) bir soʻzga aylanishi bilan yuzaga kelgan qoʻshma otlar qoʻshib yoziladi, masalan: otquloq, sheryurak, devqomat, kirsovun, nosqovoq, belbogʻ, choʻlyalpiz, soʻzboshi, yurtboshi, makkajoʻxori kabi;

-r, -ar, -mas qoʻshimchasi bilan yasalgan qoʻshma soʻzlar qoʻshib yoziladi: *oʻrinbosar, buzoqboqar, ertapishar, ishyoqmas, beshiktervatar, izquvar, koʻngilochar, erksevar* kabi.

Ikkinchi qismi turdosh otlardan boʻlgan geografik joy nomlari: *Yangiyoʻl, Uchquduq, Oqsaroy, Beshariq, Zafarobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot boʻlgan joy nomlari ajratib yoziladi: *Markaziy Osiyo, Oʻrta Chirchiq, Koʻhna Urganch* kabi;

Xona, noma, poya, bop, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi soʻzlar yordamida yasalgan qoʻshma soʻzlar qoʻshib yoziladi: *oshxona, tabriknoma, bedapoya, hammabop, xushbichim, hamshahar, qoʻymijoz, maymunsifat, kamhosil, umumdavlat, bugʻdoyrang* va h.k.

Narsani boshqa bir narsaga qiyoslash orqali hosil qilingan qoʻshma otlar va sifatlar qoʻshib yoziladi: *toshbaqa, oybolta, qoʻykoʻz, sherdil, otquloq* singari. Narsaning rangi, mazasi, nima uchun moʻljallanganligi kabi maʼnolarni bildiruvchi qoʻshma soʻzlar qoʻshib yoziladi: *koʻksulton, oqbosh, achchiqtosh, koʻzoynak, suvilon* kabi.

Son bilan otning birikuvidan hosil bo'lgan turdosh qo'shma otlar: *qirqquloq, sakkizoyoq, mingoyoq* kabi;

Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar: *kinoteatr, radiostansiya, elektrotexnika, fotoapparat, bayramoldi, teleshou* kabi;

Chiziqcha bilan yozish imlosi

El-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-15 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan kabi.

Juft yoki takror so'zlarning o'rtasida chiziqcha ishlatiladi: *ota-ona, orzu-umid, kecha-kunduz, qing'ir-qiyshiq; tog'-tog', sekin-tez* kabi. Juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *baxt-saodatli, xayr-xo'shslashmoq* kabi; Juft so'z qismlari orasida -u (-yu) bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: *do'st-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)* kabi;

Yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: *yozdi-otdi, borasan-qo'lasan, uxlabman-qolib-man* kabi.

Belgini kuchaytiruvchi *qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar* kabi so'z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin *oppoq* so'zi qo'shib yoziladi).

So'zning -ma, ba- yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam* kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: *ro'baro', darbadar* kabi.

Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *unter-ofitser, kilovatt-soat* kabi.

-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey) qo‘shimcha yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo‘y-e, yashang-e, o‘g‘lim-ey, keldi-yey* kabi. Ammo *-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina,-qina)* qo‘shimcha yuklamalari o‘zidan oldin kelgan so‘zga qo‘shib yoziladi: *keliboq, o‘ziyoq, ko‘rganov, ko‘rdiyov, mengina, qo‘shiqqina* kabi.

Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, *-nchi* qo‘shimchasi o‘rniga chiziqcha (-) qo‘yiladi: *7-sinf, 5-“A” sinfi, 3-, 7-, 8-sinf o‘quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri* kabi. Tartib sonni ko‘rsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: *XX asr, X sinf* kabi.

Chiziqcha orfografiya bo‘limida o‘rganilsa, tire tinish belgilarda o‘rganiladi. Masalan: *asta-sekin, tez-tez; Hamal keldi – amal keldi, Qo‘shning tinch – sen tinch.*

Ajratib yozish imlosi

Qo‘shma fe‘lning qismlari ajratib yoziladi:

sarf qildi, ta’sir et, tamom bo‘l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma kabi.

Ko‘makchi fe‘l va to‘liqsiz fe‘l mustaqil fe‘ldan ajratib yoziladi:

aytib ber, olib ko‘r, so‘rab qo‘y, ko‘ra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish kabi.

Lekin mustaqil fe‘l bilan yordamchi fe‘l orasida tovush o‘zgarishi bo‘lsa, bunday qismlar qo‘shib yoziladi:

aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan) kabi.

Ko‘makchilar ajratib yoziladi:

shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo‘yi kabi. Lekin *bilan* ko‘makchisining *-la* shakli, *uchun* ko‘makchisining *-chun* shakli chiziqcha bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o‘sha so‘zlari o‘zidan keyingi yoki oldingi so‘zdan ajratib yoziladi:

hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o‘sha yoqqa kabi.

Lekin *birpas, biroz, birato‘la, birvarakayiga, birmuncha, buyon* so‘zlari qo‘shib yoziladi. Shuningdek, *qay* so‘zi *yoq, yer* so‘zlari bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu so‘zlar qo‘shib yoziladi: *qayoqqa, qayerda* kabi.

Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan *to‘q, jiqla, him, liq, lang, och* kabi so‘zlar ajratib yoziladi:

to‘q qizil, jiqla ho‘l, tim qora, liq to‘la, lang ochiq, och sariq kabi.

Murakkab son qismlari ajratib yoziladi:

o‘n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi kabi.

Yildan yilga, tomdan tomga kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo‘nalish kelishigida bo‘lgan birikmalar ajratib yoziladi.

Belgining ortiq darajasini bildiruvchi *ko‘pdan ko‘p, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi* kabilar ajratib yoziladi.

Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so‘zlarga *i* shaklida, unli bilan tugagan so‘zlar-ga *yi* shaklida qo‘shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so‘zlar, shuningdek, qismlaridan har ikkisi o‘zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so‘zlar qo‘shib yoziladi: *gulbeor (guli beor), dardisar* kabi.

Bosh harflar imlosi

Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Dilbar, O‘rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o‘g‘li, Hamza Hakimzoda, Navoiy, Furqat, Abdurauf Fitrat; Yelpig‘ichxon, Salomjon Alikov kabi.

Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyo‘l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig‘atoy (mahalla), Zavraq (dara Yorqoq (yaylov), Qoratog‘, Pomir (tog‘lar), Oqtepa, Uchtepa (tepalar), Zarafshon, Sirdaryo (daryolar), Yoyilma (kanal); Turkiya, Hindiston (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum kabi.

Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi) kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlari sayyora nomi bo‘lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi.

Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san’at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo‘yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: “Tong” (mehmonxona), “Saodat” (firma), “Navro‘z” (xayriya jamg‘armasi), “Kamalak” (bog‘cha), “Botanika” (bog‘), “Paxtakor” (stadion), “Tanovar” (kuy), “Ozodlik (haykal), “Jasorat” (yodgorlik), “Sino” (sovutgich) kabi.

Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro‘z bayrami.

Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: O‘zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so‘zгина bosh harf bilan boshlanadi: Bosh vazirning o‘rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O‘zbekiston Milliy tiklanish partiyasi kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so‘z bosh harf bilan boshlanadi: Sog‘liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti kabi.

Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so‘z bosh harf bilan boshlanadi: “O‘zbekiston Qahramoni” (unvon), “Oltin Yulduz” (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so‘zгина bosh harf bilan boshlanadi: “Sog‘lom avlod uchun” (orden), “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi” (faxriy unvon) kabi.

Gapning birinchi so‘zi bosh harf bilan boshlanadi: Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim (O.Yoqubov).

Eslatma:

1. Ko‘chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so‘zi (agar u atoqli ot bo‘lmasa) kichik harf bilan yoziladi: “Bu men”-qo‘rqibgina javob berdi ko‘laga (O.Yoqubov);

2. Xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo‘yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma‘muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi ishni ko‘rishga tayyor-lash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

– mazkur ishni ko‘rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;

– ma‘muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to‘g‘ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo‘yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining lug‘at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so‘zlar; 2) o‘zbek-cha so‘zlar; 3) tojik tilidan kirgan so‘zlar; 4) arab tilidan kirgan so‘zlar (“O‘zbek tili” darsligidan).

Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli ot bo‘lmagan ba’zi birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: AQSH (Amerika Qo‘shma Shtatlari), AES (atom elektr stansiyasi), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti) kabi. Qisqartma tarkibida bo‘g‘inga teng qism bo‘lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

Ko‘chirish qoidalar

Ko‘p bo‘g‘inli so‘zning oldingi satrga sig‘may qolgan qismi keyingi satrga bo‘g‘inlab ko‘chiriladi: *to‘q-son, si-fatli, sifat-li* kabi. Tutuq belgisi oldingi bo‘g‘inda qoldiriladi: *va’-da, ma’-rifat, mash’-al, in’-om* kabi.

So‘zning boshi yoki oxirgi bo‘g‘ini bir harfdan iborat bo‘lsa, ular quyidagicha ko‘chiriladi:

1) so‘z boshidagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi oldingi satrda qoldirilmaydi: a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan kabi;

2) soʻz oxiridagi bir harfdan iborat boʻgʻin yolgʻiz oʻzi keyingi satrga koʻchirilmaydi: mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa kabi.

Oʻzlashma soʻzlarning boʻgʻinlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha koʻchiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda koʻchiriladi: diagramma, mono-grafiya kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrga qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga koʻchiriladi: silin-drik kabi.

3. Bir tovushni koʻrsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda koʻchiriladi: pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz kabi.

4. Bosh harflardan yoki boʻgʻinga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, koʻp xonali raqamlar satrdan-satrga boʻlib koʻchirilmaydi: AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX kabi.

5. Harfdan iborat shartli belgi oʻzi tegishli raqamdan ajratib koʻchirilmaydi: 5- “A” sinf, V “B” guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

6. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga koʻchirilmaydi: “Navroʻz – 92” (festival), “Oʻqituv-chi – 91” (koʻrik tanlov), “Termiz – 16” (gʻoza navlari), “Foton – 774” (televizor) kabi.

7. Sh.D.Egamova, L.J.Davronova kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib koʻchirilmaydi. Shuningdek, v.b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi soʻzdan ajratib koʻchirilmaydi.

1-mashq. Soʻzlarni boʻgʻinlarga ajratib daftaringizga koʻchirib yozing.

Maʼlumot, maxsus, taʼkidlamoq, koʻngilchan, singil, taassurot, taajjub, saodat, taxt, kelingiz, ingliz, gramm, metall, matn, trolleybus, kitobxon, jurnalist, daftar, OʻzMU, XXI asr, Navroʻz — 2001, 9-“A” sinf.

2-mashq. Koʻchirish qoidalariga zid ravishda qismlarga ajratilgan soʻzlarni belgilang va ularni toʻgʻrilab daftaringizga koʻchirib oling.

Den-giz, ta-a-lluq-li, ke-tin-giz, o-ta-la-ri, Nam-Du, ko'n-gil, transport, mesh-chan, sa-o-dat, ma-'lumot, B-MT, Er-on, a-ka-xon, u-kam, ton-ggi, sanoq-li.

3-mashq. Matnni o'qing. So'zlarni bo'g'inlarga ajrating.

Hoy Ubaydulloxon! Ubaydulloxon! Qani, seni yo'qlovchi bir mehriboning bormi? Hozir sening bog'laringga bahor keldi. Maysalar unmoqda. Osmoningda turnalar! Nahot, ularning qur-quri senga eshitilmasa?! Xumori tutib yig'lamaysanmi? Qirlaring-dagi lolalar, gunafshalar, varrak uchirgan tomlaringdagi chuch-momalar nahot xumor qilib ko'zlaringga ko'rinmasa!

Uning xayolida jonlangan onasining nolalari qanchalik aqlli bo'lmasin, ammo otasi Asadullo maxsumning yoshligidan qulog'iga quygan hikmatlari xayolidan kecharkan, qamoq azob-uqubatlarini ham, sog'inch xumorlarini ham birdan unutardi. Yangidan o'zida kuch-g'ayrat tuyardi, kelajagiga, o'z maqsadlariga erishishga umid uyg'onardi.

– Bir g'ofil bandani g'aflat uyqusidan uyg'otib, yo'lga solmoqning o'zi qanchalik savob!

Bir yetimning boshini silasang, bir g'aribning mushkulini oson qilsang, bir bechoraning ko'ngliga malham bo'lsang, buning savobiga ne yetsin! “Ammo, xalqning dardiga darmon bo'lmoq niyatida jon fido qilsang, uning baxt-saodati uchun o'z halovatingdan kechsang, hayotingni uning yo'liga tiksang, buning savobiga teng savob bo'larmikan dunyoda! Bunday bandasidan Xudoyim o'z marhamatini darig' tutmaydi”, — derdi otasi.

Darhaqiqat, xalq uchun jonini qurbon qilishdan afzalroq, inson uchun ulug'roq savob yo'q! Xalqning baxt-saodati, ozodligi yo'lida qurbon bo'lganlarga, o'lim yo'q!

(Shukrullo “Tirik ruhlar”)

“Tushunchalar tahlili” – texnologiyasi yordamida tayanch soʻz va iboralar bilan ishlash

Tushunchalar	Mazmuni
Sintaksis	Sintaksis soʻzlarning oʻzaro birikish usullarini, soʻz birikmasi va gaplarning qurilishi va ifoda xususiyatlarini oʻrganuvchi boʻlimdir. Soʻzlarning tildagi muayyan qonun-qoidalar asosida oʻzaro birikuvidan soʻz birikmalari va gaplar hosil boʻladi. Sintaksis ikki boʻlimdan iborat: soʻz birikmasi sintaksisi va gap sintaksisi.
Soʻz birikmasi	Ikki va undan ortiq mustaqil soʻzlarning maʼno va grammatik jihatidan birining ikkinchisiga ohang yoki kelishik va koʻmakchilar yordamida bogʻlanishi. Mustaqil soʻzlar maʼno va grammatik jihatdan bir-biri bilan bogʻlanib, soʻz qoʻshilmasini hosil qiladi: <i>Keng dalada dehqonlar va hasharchi-larning shoʻx-shodon ovozlari yangraydi.</i>
Gap	Fikr ifodalashning, nutqning eng kichik birligi gapdir. Gap biror voqea-hodisa haqidagi xabarni, soʻroqni yoki buyruqni ifodalovchi asosiy sintaktik butunlikdir. Gapning asosini kesim va ega yoki faqat kesim boʻlaklariga aloqador <i>grammatik asos</i> tashkil etadi. Gap orqali nisbiy tugallangan fikr, tuygʻu ifodalanadi. Tugal fikr matnda toʻliq namoyon boʻladi. Soʻz birikmalari va soʻzlar oʻzaro sintaktik jihatdan birikib gapni, gaplar esa oʻzaro mantiqiy jihatdan bogʻlanib matnni hosil qiladi. Gaplar quyidagicha tasnif qilinadi: 1. Ifoda maqsadiga koʻra: darak gap, soʻroq gap, buyruq gap, istak gap. 2. His-hayajon ifodalashiga koʻra (emotsionallikka koʻra): his-hayajon (undov) gaplar, his-hayajonsiz gaplar. 3. Modallikka koʻra: tasdiq gaplar va inkor gaplar. 4. Grammatik asosga koʻra: bir bosh boʻlakli gaplar (egali va egasiz gaplar) va ikki bosh boʻlakli gaplar. 5. Grammatik asos miqdoriga koʻra: sodda gaplar va qoʻshma gaplar.

Amaliy mashgʻulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Qisqartma soʻzlar koʻchirish qoidalarini izohlang.
2. Harfiy birikmalar koʻchirilish qoidalarini ayting.
3. Olinma soʻzlar boʻgʻin koʻchirilish qoidalari haqida maʼlu-mot bering.

6-amaliy mashg'ulot:

ADABIY TIL ME'YORLARI. KASBGA YO'NALTIRILGAN MULOQOT HAQIDA MA'LUMOT

Reja:

1. Umumxalq tili va adabiy til.
2. Umumxalq tili va adabiy tilni farqlab turuvchi xususiyatlar.
3. Fonetik va talaffuz me'yorlari.
4. Orfoepik hodisalar.

Tayanch so'z va iboralar: umumxalq tili, adabiy til, sheva, lahja, toshkent shevasi, farg'ona shevasi, qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi hamda o'g'uz lahjalari.

Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tilidir. Umumxalq tili kengroq hajmda bo'lib, u sheva va lahjalar, kasb-hunarga oid so'zlar, atamalar, jargonlar, ma'lum toifa (biror ijtimoiy guruh)ga oid so'zlarni ham o'z ichiga oladi. Bu xil tilda nutq erkin bo'lib, til qoidasiga asoslanmaydi. Har bir davrda xalqning umumiy adabiy tili bilan birga, sheva va lahja tillari ham bo'ladi. Sheva va lahja ma'lum hududda yashovchi aholining tilidir. O'zbek umumxalq tilida 3 ta lahja mavjud. Ular qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi hamda o'g'uz lahjalaridir. Bir-biriga yaqin shevalar yig'indisi – lahja deyiladi. Ma'lum hududda qo'llanib, shu hudud aholisi uchun tushunarli bo'lgan umumxalq tili shakli – sheva deyiladi. Masalan, Toshkent shevasi, Andijon shevasi kabi.

Adabiy til esa ma'lum bir til qoidalari asosida tuzilgan, ishlangan tildir. Adabiy til barchaga tushunarli bo'lgan so'zlar, qo'shimcha ibora va gaplardan iborat bo'ladi. Adabiy til qoidalari-me'yorlarini belgilash uchun tilshunos olimlar sheva va lahjalarni o'rganadilar, umumba tushunarli til xususiyatlarini belgilab, an'anaviy adabiy til qonun-qoidalarini ham hisobga olib, zamonaviy adabiy tilni va uning me'yorlarini belgilaydilar. Adabiy tilda adabiy, ilmiy asarlar yoziladi, bu

til – matbuot, adabiyot va ilmiy asarlar tili, ma’ruzalar, so‘zlashuv tili bo‘lib qoladi.

Til me’yorining fonetika, grammatika va boshqalarda bir variantni tanlash qandaydir darajada qat’iy bo‘lsa ham, lug‘aviy me’yorlar haqida gap ketganda voz kechish kerak deb bo‘lmaydi. Tilning lug‘aviy boyligidan foydalanganda me’yorning imkoniyati muallifga takrorni, bir xillikni yengishda chiroyli nutq tuzishda qo‘l keladi. Nutqning to‘g‘riligi uning adabiy me’yorlariga mosligidir. Nutq o‘zida adabiy tilning fonetik talaffuz, lug‘aviy so‘z yasalihi Grammatik uslubiy me’yorlarini mujassamlash-tirgan bo‘ladi. Nutqning to‘g‘riligi uning eng aloqaviy fazilatidir.

Ma’lum bo‘ladiki, og‘zaki nutqning to‘laligicha adabiy holatga keltirilishini ta’minlash talaffuz jarayonini me’yorlash-tirish bilan bog‘liq. Og‘zaki nutq ishlatiladigan qaysi soha va yo‘nalish bo‘lmasin, turli uslublardagi vazifasini belgilash bo‘lmasin, barcha o‘rinlarda ham til birliklarini bir me’yorga keltirib qo‘llash masalasi birinchi o‘rinda turadi.

Nutq shaxsiy hodisa. Agar so‘zlovchi adabiy me’yorlarini kishi egallamagan bo‘lsa yoki o‘z shevasi bergan shaxsiy variantni afzal deb qarasa, uning puxta adabiy me’yordan cheklanishi mumkin. O‘zbek tili xususiyat jihatidan uch lahjadan iborat. Kelishik me’yorlari. Adabiy tilimizda “kuchli” va “kuchsiz” me’yorlari bor. Kuchli me’yorlar adabiy tilda so‘zlovchi shaxslar tomonidan hamma vaqt amalga oshiriladi. Kuchsiz me’yorlar og‘zaki nutqda ham e’tibor berilishi oqibatida yuzaga keladi. O‘zbek tilining qarluq lahjasidagi shahar shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko‘rsatkichga ega, ya’ni ikki kelishik uchun ham –ni xizmat qiladi. Qaratqich-qaralmish aloqasida xoslik ma’nosi ifodalanishida ba’zi bir o‘zgacha sharoitlarda qaratqich ko‘rsatkichi ishlatilmaydi. Masalan: O‘zbek tili, shahar kengashi, bahor fasli. Turli sabablarga ko‘ra kelishik joylarini almashtirib ishlatish, ya’ni hamma hollarda ham hozirgi zamon o‘zbek tili normalarini buzish hisoblanadi. Birlarni bee’tiqod. Birlarni riyo ko‘rdim. Tushum kelishigi affiksini vazn talabi bilan tushirib qoldirsa, she’rda g‘alizlikni hosil qiladi:

*Quloq soling alvon-alvon so‘zlarga,
Karvon yurar olsiz to‘la tuzlarga,*

*Uyga keling, ikki birday miyani
Urush janjal kim qo'yibdi sizlarga.*

Turkiy xalqlarning ba'zilar tilida jo'nalish kelishigi o'rnida ayrim hollarda o'rin-payt kelishigidan foydalanish uchraydi.

*Suratda ra'nosan o'zing,
Men muftalo qayda boray?*

1-mashq. Jonli so'zlashuv nutqiga xos so'zlarni yozma adabiy tilda yozing.

N a m u n a: sevindi — suyundi.

Anjon — Andijon, Samarqan — Samarqand, asma — astma, do'slik — do'stlik, ishleman — ishlayman, televizor — televizion, ko'yni — ko'ngli, obketaman — olib ketaman, to'r — to'rt, ishka — ishga, silar — sizlar, bo'maydi — bo'lmaydi, istudent — student, abzal — afzal, mart — mard, dasro'mol — dastro'mol.

Yuqoridagi so'zlar ishtirokida og'zaki matn tuzing.

2-mashq. So'zlashuv nutqiga xos qisqargan so'z shakllarini orfoepik me'yorlarga muvofiq talaffuz qiling, so'ngra ular ishtirokida gaplar tuzing.

Olvoling, ketvordi, kemayapti, kamayipti, daraxtti, ishlamedi, boriylar, turmayladi, isrop qimeylik, tayarlandi, ardoladi, ketomadi, g'iyvat.

3-mashq. Hamzaning hajviy she'rini «nutq toni» (yuqori tantanavorlik, jo'shqinlik)ga e'tibor bergan holda o'qing.

MEVALAR MOJAROSI

Gilos haddan oshiqib,
Xafalikdan toshiqib,
Keldi o'rik boshiga,
Musht ko'tarib shoshiqib:
“Ey o'rik, san so'zlama,
— Maqtanmoqni ko'zlama!

Yonboshingga bir tepay,
Bog‘ga hargiz yuzlama.
G‘o‘rang qursin, kech bitar,
Yegan kishi tish sinar...

Yuqoridagi she‘rdan xulosa qilib, eski adabiy tilning xalq tiliga qanday moslashganini tushuntiring.

Amaliy mashg‘ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Umumxalq tili haqida ma’lumot bering.
2. Adabiy til qoidasini ayting.
3. Umumxalq tili va adabiy tilni farqlab turuvchi belgilarni tushuntirib bering.

7-amaliy mashg‘ulot:

OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQ. NUTQNING TO‘G‘RILIGI VA RAVONLIGI

Reja:

1. Verbal va noverbal muloqot.
2. Yozma muloqot.
3. Muloqot texnologiyasi va texnikasi.

Tayanch so‘z va iboralar: og‘zaki va yozma nutq, verbal va noverbal muloqot, muloqot texnologiyasi

Avvalo og‘zaki muloqotdan boshlaylik. Buni so‘zlar orqali vujudga keladigan aloqa yoki fikr almashish deb belgilash mumkin. Bu yozma va og‘zaki bo‘lishi mumkin. Og‘zaki aloqa odamlarga fikrlar, qadriyatlar, takliflar almashish imkonini beradi va odam boshqasi bilan bog‘lanishi mumkin bo‘lgan muhitni yaratadi. Do‘stimiz bilan suhbat qurganimizda, bu og‘zaki aloqa, chunki u boshqa odam bilan muloqot qilish uchun so‘zlardan foydalanishga imkon beradi. Og‘zaki aloqaning ahamiyati shundaki, u ma’lumotlarni uzatish juda aniq bo‘ladigan sharoit yaratadi. Aloqa og‘zaki bo‘lgan sanoat muhiti misolini olaylik, lekin asosan yozma

aloqa – xatlar, turli xil hujjatlar, hisobotlar va eslatmalar orqali ishchilar boshqalar bilan aloqa qilishadi. Bu ko‘p vaziyatlarda og‘zaki aloqa emas, balki yozma aloqa. So‘zlar fikr almashish uchun ishlatilganligi sababli, biz buni og‘zaki aloqa deb bilamiz.

Noverbal muloqot yuz ifodalari, imo-ishoralar va shuningdek, harakatlar orqali amalga oshiriladi. Odamlar ko‘pincha og‘zaki bo‘lmagan muloqot qilishadi. Ikki kishining bir-birlarining tillarini bir-biri bilan aloqa qilishini bilmasligini ko‘rganmisiz? Ular juda ko‘p qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan bo‘lsalar ham, ular qandaydir tarzda yuz ifodasi, ko‘z qarishlari va qo‘llarning harakati bilan xabarni yetkazmoqchi bo‘lgan narsalarini bir-birlariga ayta olishadi.

Muloqot texnikasi – bu kishining shaxsiy madaniyati, uning bilimlari, uquvi, har tomonlama nazariy tayyorgarligi, ta’lim va tarbiya berish usullarini o‘z nutqi orqali ifodalash demakdir. Muloqot texnikasining zaruriy sharti – bu o‘qituvchi talabalarning diqqatlarini boshqara olish demakdir. U ikki omilga bog‘liq bo‘ladi:

Mehnat – bu behad izlanish va o‘z ustida ishlash, qilgan ishlaridan xursand bo‘lish, boshdan kechirilgan quvonchdan qanoat hosil qilish.

San’at – bu qandaydir qo‘l bilan ushlab bo‘lmaydigan, aql- farosat bilan amalga oshiriladigan xatti-harakat.

Muloqot texnikasida uchraydigan kamchiliklar:

1. Nuqsonli ovoz
2. Tovushni noaniq aytish
3. Nafas olishdagi tartibsizliklar
4. Nutq tempi, tezligini to‘g‘ri belgilamasli

Muloqot texnikasining tarkibiy qismlari:

1. Muloqot madaniyati – savodli gapirish, o‘z nutqini chiroyli va tushunarli, ta’sirchan qilib bayon etish, o‘z fikr va his- tuyg‘ularini so‘zda aniq ifodalash.

2. Mimik pantomima – aniq imo-ishora, ma’noli qarash, rag‘batlantiruvchi yoki iliq tabassum.

3. Hissiy holat – jiddiylik darajasi, xayrixohlik kayfiyatini saqlash, o‘zining hissiy holatini tashkil etish.

Muloqot texnikasiga qo‘yiladigan talablar:

1. Ovozning sifatiga e'tibor berish.
2. Muloqot jarayonida to'g'ri nafas olish.
3. Tovush va so'zlarni aniq talaffuz qilish.
4. To'liq va aniq diksiya.
5. So'z va gaplarning "chaynalmasligi".
6. Fonetikaga oid bilimlardan xabardor bo'lish.
7. Nutqdagi nuqsonlarni bartaraf etishga yordam beradigan mashqlardan muttasil foydalanib borish.

Muloqotdagi ohangning tezligi, yuqori-pastligi ham ta'sirchanlikni oshiruvchi omillardir. Bunday nutqlar, odatda, muhim qarorlar, axborotlar, farmoyishlar o'qilganda ishlatiladi. Qadimgi yunon notig'i Demosfenning dastlab ovozi past, talaffuzi yomon, nafasi qisqa bo'lganligidan chiroyli va ta'sirli nutq ayta olmaganligi haqida tarixchilar yozganlar. Bu sohani chuqur o'rgangan olim S.Inomxo'jayev ta'kidlaganidek, keyinroq Demos-fen muloqot texnikasi asoslarini egallashga juda jiddiy kirishgan. U bir yerto'la qazib, shu yerto'lada ovozini rivojlantirish, diksiya, deklamatsiya bo'yicha oylab mashqlar qiladi. Talaffuzidagi nuqsonlar, "r" tovushini ayto'lmaslik, ba'zi tovushlarni noaniq aytish kabilarni bartaraf etish maqsadida og'ziga mayda toshlarni solib, she'rlar, turli matnlarni o'qish bilan shug'ullanadi. Ovozini rivojlantirish, ovoz apparatlarini chiniqtirish uchun esa tepalik-larga yugurib chiqib, yugurib tushib, nafasini ushlab turgan holda she'rlarni deklamatsiya qiladi. Demosfen gapirayotganda bir yelkasini hadeb ko'taraverish odatidan qutulish uchun yerto'lasining shiftiga uchi o'tkir xanjarni osib qo'yib, yelkasini xanjarning ayni uchiga to'g'rilab turib, mashqlarini davom ettiradi. Ana shunday mashaqqatli va muntazam mashqlar tufayli Demosfen notiqlikning eng cho'qqisini zabt etgan.

Fonatsiya jarayonida nafas olish va nafas chiqarish fazalari shunday yo'lga qo'yilishi kerakki, nafas olish zo'riqishsiz, bir qadar jadalroq, nafas chiqarish esa tekis, bir me'yorda va davomliroq kechishi lozim. Nafas chiqarish qanchalik davomli, uzun bo'lsa, shunchalik yaxshi. Zotan, tovush, nutq ayni shu nafas chiqarish jarayonida hosil bo'ladi.

Fonatsiyada nafas olish va nafas chiqarish fazalarining ketma-ketligi, almashinish tartibini to'g'ri tasavvur etmoq kerak.

Yana bir misol. Odam o'ta hayajonlanganida, qattiq qo'rqqanida yoki og'ir musibat ichida bo'lganida, umuman, turli hissiy holatlarga tushganida so'zlarkan, nafas olish va nafas chiqarish fazalarini nazorat qila olmay qoladi. Buning natijasida normal fonatsiya uchun nafasi to'g'ri taqsimlanmaydi, ko'pincha oddiy bir so'z uchun ham nafasi yetmay qoladi.

Muloqot jarayonida kuzatiladigan kamchiliklardan yana biri fonatsiya jarayonida, ya'ni nutq hosil bo'lish paytida nafas olishdagi tartibsizliklar bilan bog'liq.

Muloqot texnikasini egallashda umumiy tarzda bo'lsa-da, fonetik bilimlardan boxabarlik zarur. Ayrim kishilar ko'pincha muloqot jarayonida boshqa joylardagiga qaraganda anchayin baland ovozda gapiradilar. Yana ba'zilar borki, ular muloqot jarayonida deyarli past ovozda so'zlaydilar. Bunda ularning o'zlari qiynaladilar, sezilarli samaraga erishilmaydi, faqat bunday ovoz bo'g'iq ta'sirsiz eshitiladi.

Muloqot texnikasi bilan bog'liq nuqsonlardan yana biri nutq tempi, tezligini to'g'ri belgilamaslik yoki tezlik-sekinlikning maqsadga ko'ra mo'tadilligini saqlay olmaslikdan iborat. Muloqotning tempi, albatta, bayon qilinayotgan materialning mohi-yatiga, ifodalanayotgan fikr strukturasiga uyg'un bo'lishi maqsadga muvofiq.

Muloqot jarayonida diksiya masalasi ham alohida o'rin tutadi. Masalan, ba'zan "z" tovushini jarangsiz "s" tovushiga moyil tarzda talaffuz qilish uchraydi: siz – sis, eshitdingiz – eshitdingis kabi. Bu singari nuqsonlar nutq tovushlarining hosil bo'lish o'rinlarini yaxshi bilmaslik va artikulyatsion apparat (tovush hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolari)ning yetarli darajada faol emasligi natijasida paydo bo'ladi. Noto'g'ri yoki noaniq talaffuz qilinadigan tovushning hosil bo'lishida ishtirok etadigan nutq a'zolarining faolligini oshirish yo'li bilan kishi nutqidagi ana shunday diksion xatolarni tuzatish mumkin. Buning uchun xilma-xil mashqlar yaxshi yordam beradi. Masalan, turli tez aytishlar, maqol va matallar, turli mazmundagi matnlarni muntazam ovoz chiqarib takrorlash ana shunday mashqlarning bir ko'rinishidir. Chunki muloqot

texnikasisiz soʻzlovchining ogʻzaki nutq madaniyatini aslo shakllangan deb boʻlmaydi.

Muloqot jarayonidagi asosiy vositalardan biri bu ovoz texnikasidir. Ovoz nafas olish bilan uzviy bogʻliq, nafas olmasdan tovush chiqarib boʻlmaydi, soʻzlash uchun esa avval oʻpka havo bilan toʻldiriladi. Toʻgʻri nafas olish tovush va nutqning jaranglab chiqishi uchun juda zarur. Muloqot texnikasida suhbatdoshlar oʻz ovozlari ehtiyot qilishlari uchun ayrim tartiblarga rioya etishlari zarur. Ovoz kuchli, past-baland, ingichkayoʻgʻon, uzun-qisqa, yoqimli-yoqimsiz kabi xususiyatlarga ega boʻladi. Ovozning ana shu xususiyatlari maʼruza oʻqishga taʼsir qiladi.

Muloqot jarayonida ilgʻor tajribalarga tayanish, *muloqot jarayonida turli usullardan, koʻrgazmali qurollardan, slayd va multimedialardan, elektron qoʻllanmalardan foydalanish mumkin. Bu davr talabi, muloqot jarayonidagi toʻgʻri va samarali yoʻl.*

Oʻzbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning ogʻzaki va yozma adabiyotining asosiy ijodkorlari boʻlgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur oʻrganishi borasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida oʻziga xos mavqega ega boʻldi. Oʻzbek tilida juda koʻp oʻlmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham oʻzbek tilining madaniy tillar qatoridan oʻrin olishini taʼminladi.

Qadimdan maʼlumki, til eng muhim aloqa – aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqeʼlik haqida xabar beradi, ularni avloddan – avlodga yetkazadi, kishilar ongiga taʼsir etadi, estetik zavq bagʻishlaydi. Shuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning – oʻzbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, oʻtkirliги, muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibliги, goʻzal va ixchamligi kabilar uning qudratli madaniy qurol ekanligini koʻrsatadi. Qurolni yaratish va unga sayqal berish esa shu tilga mansub boʻlgan xalq vakillarining, ziyolilar, adiblar, shu qurolni

ishlatishga ehtiyoji bor bo'lgan barcha kishilar va nihoyat, shu ish bilan maxsus shug'ullanuvchi mutaxassislarning ishidir.

Darhaqiqat, nutq – bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak nutqiy jarayon – tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

“Qobusnoma”da Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari – notiqlikni a'lo deb bilgan: “Bilgilkim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi”.

Nutq xoh og'zaki, xoh yozma bo'lsin, go'zal yoki quruq – qo'pol bo'lishi mumkin.

O'tkir teshani qo'lga olgan usta u bilan ajoyib bir quticha yasashi mumkin. Shu teshani qo'lga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qo'lini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Respublikamizda ta'limning barcha tizimlarida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi “O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida” qabul qilgan qarori asosida faoliyat yuritilmoqda.

An'anaviy imlo me'yorlarini saqlab qolgan holda lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosi bilan ish ko'radigan imlo ham o'z me'yoriy qoidalariga ega va bu me'yorlar yuqorida tilga olingan hujjatda o'z ifodasini topgan. Undagi qoidalarga amal qilish tilimizdan foydalanuvchilar uchun bundan keyin majburiy sanaladi va shu tarzda bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan tadbirlar natijasida o'zbek tilining orfografik me'yori yo'lga qo'yiladi.

A.Mamatov quyidagi mulohazalarni bayon qiladi: “Yoshlar-ning adabiy til normalariga amal qilgan holda so'zlashishi, nafaqat ularning o'qimishlilikidan darak beradi, balki ayni vaqtda aqlli va madaniyatlilikini ham ko'rsatadi. Shuning uchun yoshlar hamma vaqt nutq madaniyati va nutq odobiga qat'iy rioya qilgan holda so'zlashga harakat qilishlari lozim. Talaffuz etilgan har bir tovush, so'z, ibora, aniq va ravon jaranglashi kerak. Yoshlarning notiq bo'lishi shart emasdir (balki), lekin faqat fikrini, tushunchalarini to'g'ri, aniq iboralar bilan ifoda

qilishlari zarur, chunki ona tilimizning sofligini saqlash har bir yosh avlodning sharaflı burchıdır”.

Ona tilimizga davlat tili maqomining berilishi uning hayotiy-lik, yashash shart-sharoitlarini belgilab berdi. Rivojlanishi va istiqboli qonun yo‘li bilan kafolatlandi.

Leksik me‘yorlar deganda nutq jarayonida umumxalq tilida mavjud bo‘lgan so‘zlarni to‘g‘ri tanlash va o‘rinli ishlatish tushuniladi. Ko‘p ma‘nolilik, sinonimlar va variantlar shaklidagi leksik birliklar doirasida tanlanish imkoniyatining ko‘pligi uning xususiy me‘yorlarining shakllanishiga ham sabab bo‘lgan. Tilimizdagi dialektizm, neologizm va boshqa leksik birliklarning me‘yoriy xususiyatlarini bilish kam leksik me‘yor to‘g‘risidagi ma‘lumotlarimizni kengaytiradi.

Dialektizmlar va adabiy til me‘yori doirasida me‘yorni belgilash tilimizdagi mas‘uliyatli masalalardan biri sanaladi. Chunki, adabiy til sheva leksikasidan ularning ko‘pchiligi uchun umumiy bo‘lgan so‘zlarni tanlab oladi va uni o‘z leksik tarkibiga kiritadi (mas., *sigir-siyir-inak; chaqaloq-buvak, tuxum-moyak-yumurta, chumoli-mo‘rcha-qarinja-qumursqa* kabilar).

O‘zbek tilida aynan ekvivalentlari mavjud va varvarizm sifatida qaraladigan *nu, tak, vot, sovsem, voobuy, tolko, tolko tak, yestestvenno, obyazatelno, konechno, uje, pochti, tak chto, znachit, kak raz, neujeli, tem boleye, dokument, oformit qilmoq, orga-nizovat qilmoq, prinimat qilmoq, razresheniye olmoq, podpis qo‘ymoq, bo, akun, soni* kabi so‘z va birikmalarining ishlatilishi ham ijobiy hodisa emas. Bu yerda ham me‘yor buzilgan.

Mustaqillik tufayli yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar natijasida tabiiy ravishda tilimizda ham juda ko‘plab yangi so‘z va iboralar, birikmalar paydo bo‘lyapti. Bu holatni, asosan, fan, ishlab chiqarish, iqtisodiyot, xalqaro munosabatlar, huquq sohalarida, qisman maorif, madaniyat, san‘at va badiiy adabiyot sohalarida kuzatamiz. Xalqimiz ularni qanday qabul qilishidan qat‘iy nazar, ularni qo‘llashdagi har bir holatga munosabat bildirib borilishi, me‘yor sifatida tavsiya etilayotgan

variantlarning nega shunday tarzda ma'qul ko'rilganligi asoslanishi zarur bo'ladi.

Xususiyl me'yorlar sifatida qaraladigan ma'lum sohaga va kasb-hunarga oid til birliklari me'yorlari haqida bilimga ega bo'lish ham mumkin.

Kasb-hunarga oid birliklardan tashqari tilimizda biror ijtimoiy guruh yoki toifaga, masalan, talabalar, savdo xodimlari, sportchilar, o'g'rilar, bezorilar, shofyorlar kabilarning o'ziga xos va boshqalar tushunmaydigan, jargon deb ataladigan "yasama tili" mavjud. Bu til ana shu guruhlar doirasida amal qiladi va og'zaki shaklda me'yorlashib, og'izdan og'izga ko'chib yashaydi. Shu jarayonda ularning ayrimlari yo'qolib ketishi, ayrimlari o'zgarishi, davrlar o'tishi bilan bu qatlam yangi birliklar hisobiga boyib borishi mumkin. Ma'lum qismi esa ommalashib ketadi. *Dol-lar* ma'nosini beradigan *ko'k*, *karam* so'zlari bunga misol bo'la oladi.

Badiiy adabiyot matnida jargonlar maxsus vazifa bajaradi. Uning ko'magida asar voqealari bir qadar ishonchli tasvir qilinishi yoki qahramonlar tili individuallashtirilishi mumkin. Masalan, *qafas* (13) – *turma*, *arava* (66) – *mashina*; *malax* (56) – *pul*; *dum* (54) – *orqadan kuzatib yuruvchi odam*; *buyurtma*, *mukofot* (36, 45) – *o'g'irlangan mol*, *narsa* kabi.

Ma'lum bo'ladiki, tildagi me'yorlashish ko'p qirrali jarayon bo'lib, umumiste'moldagi so'zlar ma'lum kasb-hunar yoki jargon doirasida atamalashishi, asosiy me'yorlashgan holatidan chetga chiqib ketishi yoki buning aksi – kasb-hunar yoki jargonga oid xususiyl me'yorlar qamrovidagi atamalarning ma'nosi kengayib, ular umumxalq mulkiga aylanishi mumkin.

Ommaviy axborot vositalaridagi ijobiy holatlar bilan birga nutq madaniyatiga salbiyl ta'sir etuvchi ayrim jihatlarni (tildan foydalanishdagi ba'zi kamchiliklarni) o'quvchilarga misollar asosida tushuntirib berish, ularning e'tiborini qaratish hamda bunday holatlarga yo'l qo'ymaslikka yordam berishi mumkin. Quyida gazeta tilida adabiy me'yorga rioya etilmagan ayrim holatlar tahlilini keltiramiz.

Gazeta tilida leksik me'yor muammolari. So'z tanlash va uni jumlagamos holda qo'llash materialni tushunarli, mazmunli, aniq, ta'sirchan tarzda gazetxonga yetkazishning muhim shartidir. So'z qo'llash muammosi ko'pdan buyon tilshunos olimlar, matbuot-chilar nazarida bo'lib kelmoqda.

Gazeta tilida leksik me'yor talablari quyidagi hollarda buzilmoqda:

1. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi to'g'risidagi qonun loyihasining muhokamasi davrida boshlangan harakat – ruscha-baynalmilal so'zlarni turkiy, o'zbekcha, fors-tojikcha, arabcha so'zlar bilan almashtirish, yangi so'z va terminlar ijd qilish bilan bog'liq holatning ta'siri hamon davom etmoqda. Gazetalarda so'z va terminlarni qo'llashda turli xillik mavjud. Ko'pchilik tomonidan noto'g'riligi izohlangan, asoslangan, keng iste'moldan tushib borayotgan ayrim so'zlar gazetalarda variant sifatida ishlatilmoqda. M., *oliygoh*, *tayyoragoh*, *aeroqo'nalg'a*, *ro'znoma*, *muzofot* kabilarning asosiy dubletlari keng iste'molda bo'lishiga qaramay, ular parallel holda gazetalarda uchramoqda. Misol: O'zbekiston *muzofotlarining* vakillari o'ziga xos kamalak misol yetti xil rangli milliy libosda sahnaga kirib keladilar. Zero, O'zbekistonda har bir *viloyatning* o'ziga xos san'ati bor (XS.,1.09.98).

2. Gazetalarda ayrim tushunarsiz, izohtalab so'zlarning qo'llanilish holatlari uchramoqda. M: Tahlilchilar uning ildizlarini izlashmoqda, kuzatuvchilar *terakt* oqibatlarini bayon etishyapti (XS., 4.12.02). Ulug'bek rasadxonasida janob Prezident men-ga *usturlobni* ko'rsatdi (XS., 30.01.98). Faqat nodonligi bois kimlarningdir otgan o'qiga aylanganlar. Manqurt bo'lib, *zom-bi* bo'lib, odamzot kushandasiga aylanganlar (XS., 20.11.01). Bozor iqtisodiyoti sharoitidagi targ'ibotda ham bosh tamo-yil *pragmatizm* bo'lmog'i kerak (XS., 8.11.02). Biroq bu *charxi-dunda* o'zligimizni asragan holda taraqqiyot, fan ummoniga hech qachon qurimas daryodek quyilguvchi xalq bo'lib qolamiz (D.,22.11.01). UEFA vakillari, agar shu holat yana takrorlana-digan bo'lsa, "Sparta" klubi o'yingohini ham *diskva-lifikasiya* qilishlarini ta'kidlashdi. Uning tarkibiga 15 ta qo'shiq kiritilgan bo'lib, shundan ikkitasi "eski"

qo'shiqlarning yangilan-gan "shakli": "Qurbon bo'laman" va "Faryod"ning *remixlari* (D., 22.11.01).

3. So'zlarni dialektal shaklda ishlatishga e'tibor ba'zan oshib bormoqda. M.: *Huv anavi* o'spirin mast bo'lib oyoqqa turolmay qolgan otasini suyab kelayotgani – o'sha otaga, oilaga, mahallaga, millatimizga isnod emasmi? (Z., 13.02.01). Leksik-stilistik norma buzilishlarining aksariyati ham so'z qo'llash bilan bog'liqdir.

1-mashq. Nuqtalar o'rniga tegishli qo'shimchalarni qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Men bu badiiy kitoblar... do'stim... oldim. 2. Dugonam... hovlisi oldi... vositachilik, xo'jalik mollari va oziq-ovqat do'koni bor. 3. Biz dushanba kuni avtobus... Toshkent... jo'naymiz. 4. U o'rtog'i bilan kutubxona... chiqdi. 5. Siz hovlingiz... qanday mevali va manzarali daraxtlar ekkansiz? 6. Biz dars... so'ng stadion... futbol ko'rgani boramiz. 7. Siz bu matn... lug'at yordami... tarjima qildingizmi? 8. Siz qanday asarlar... yoqtirasiz? 9. Nafisa bo'sh vaqti... ota-onasi... yordam beradi. 10. Shahrimiz... dunyo... barcha mamlakatlari... ko'plab sayyohlar kelishadi. 11. Tomoshabinlar taniqli san'atkor... olqishladilar.

2-mashq. Matndagi sinonim so'zlar o'rniga mosini qo'yib ko'chiring.

AVESTO

"Avesto" zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lib, uning ilk sahifalari Zardusht tomonidan VII asrning oxirlarida Amudaryo sohillarida yaratilgan. Keyinchalik janubiy Eronda otashparastlik diniy ulamo-kohinlari tomonidan to'ldirilib takomillashtirilgan. Bu kitob 12 000 ho'kiz terisiga bitilgan. Makedoniyalik Iskandar Sharqni zabt etganda uning nodir nusxasini Elladaga eltib kerakli joylarni tarjima qildirgan.

"Avesto"ning Vatani O'rta Osiyo va unga chegaradosh yurtlardir.

"Avesto" zardushtiylikning muqaddas kitobi bo'lishi bilan birga, ilm-fan, hayotning barcha sohalari bo'yicha mukammal ma'lumot beradigan ulkan, eng ko'hna manba hisoblanadi. Grek olimi Plini "Avesto"ni 2 million baytdan iborat (eramizdan oldingi III asrda) degan

edi. Biz undan O'rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlarining eng qadimgi marosimlari: urf odat, e'tiqod, ibodat paytida qiroat qiladigan oyatlari, diniy ma'rosimlarida ijro etadigan qo'shiqlari, minglab xalq ohanglari haqida ma'lumot olamiz. Bundan tashqari, kitobda qadimgi xalq og'zaki ijodiga taalluqli yagona syujetli – dostonlardan parchalar mavjud.

Shuningdek, "Avestoda" eramizdan oldingi 2000-yillardan tortib to oltinchi asrlargacha bo'lgan davrdagi O'rta Osiyo va Eron xalqlari tarixiga doir, Sirdaryo va Amudaryo sohillarida yashaydigan xalqlarning ijtimoiy turmushiga oid ma'lumotlar bor. Chunonchi, kitobda shu sarzaminda istiqomat qilgan xalqlarning kasb-kori, savdo-sotig'i, qo'shni xalqlar bilan munosabatlari bayon qilingan. Har bir kasb-hunar egasining jamiyatda tutgan o'rni alohida qayd etilgan. Dehqonlar bilan chorvadorlar jamiyat moddiy ne'matlarini yaratuvchilar sifatida ta'riflangan.

(H.Homidiy. "Ko'hna sharq darg'alari" kitobidan)

3-mashq. Og'zaki va yozma nutq farqlarini daftaringizga farqlab yozing.

Amaliy mashg'ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Verbal va noverbal muloqot nima?
2. Muloqot texnikasiga ta'rif bering.
3. Muloqot texnikasida uchraydigan kamchiliklarni ayting.
4. Muloqot texnikasiga qo'yiladigan talablarni ayting.
5. Yozma nutqning o'ziga xosligini tushuntiring.

8-amaliy mashg'ulot:

NUTQ USLUBLARI. SOHA (MUTAXASSISLIK) TIL USLUBI

Reja:

1. Til va nutq.
2. So'zlashuv uslubi.
3. Badiiy uslub.
4. Rasmiy-idoraviy va ommaviy axborot vositalari uslubi.

Tayanch so'z va iboralar: *adabiy til va adabiy nutq, so'zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, badiiy uslub, ilmiy- ommabop uslub va publitsistik uslublar.*

Tarixan tarkib topgan, qat'iy me'yorlarga bo'ysunuvchi, so'zlashuvchilarning qaysi hududda yashashidan qat'iy nazar barchasi uchun umumiy bo'lgan til **adabiy til** sanaladi. Adabiy til har qanday tilning oliy shakli sanaladi va lug'at tarkibining boyligi, grammatik qurilishining tartibga solinganligi, qat'iy me'yorlarga amal qilishi, uslubning rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum soha doirasiga, ma'lum nutqiy vaziyatga xoslangan ko'rinishi nutq uslubi hisoblanadi. So'zlar ma'lum nutq uslubiga xoslanish-xoslanmaslik belgisiga ko'ra *uslubiy xoslangan va uslubiy betaraf so'zlarga* bo'linadi. Ayrim nutq uslubidagina qo'llaniladigan so'zlar uslubiy xoslangan so'zlar, bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'zlar esa uslubiy betaraf so'zlardir.

Ilmiy uslub va uning xususiyatlari:

Fan va texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy matn ilmiy va ilmiy-ommabop matnlarga ajratiladi. Ilmiy matnda gap bo'laklari tartibi adabiy til qoidasiga qat'iy amal qilgan holda qo'llanadi. Ilmiy matnda har bir fan sohasiga oid atamalarning qo'llanilishi xarakterli xususiyat hisoblanadi. *Masalan, iqtisodiyotda kredit, moliya, pul, sug'urta, narx, tannarx, hisob, taftish, aylanma* kabi terminlar ishlatiladi. Ilmiy-ommabop matnlarda atamalar

tizmasidan, ilmiy bayonchilikdan qochiladi. Bayon etilayotgan fikrning barchaga baravar tushunilishini ta'minlash maqsadida tushunilishi qiyin bo'lgan atamalar murakkab tushunchalar o'rniga aniq va batafsil tasvirlardan foydalaniladi.

Ilmiy uslubning janrlari – monografiya, maqola, annotatsiya, dissertatsiya, darslik, ma'ruza, ma'lumotnoma.

Ilmiy uslub ham o'z ichida ikki guruhga bo'linadi:

- 1) sof ilmiy uslub;
- 2) ilmiy-ommabop uslub.

Ilmiy uslubda fan va texnikaning turli tarmoqlariga oid ilmiy asarlar, darslik va o'quv qo'llanmalari yoziladi. Bu uslub aniq, daliliy ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farqlanadi. Ilmiy uslub ham adabiy tilning ko'rinishi bo'lib, bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ham ega: monologik belgilari bilan boshqa uslublardan ajralib turadi; obrazli tasvirlar bilan emas, balki aniq ma'lumotlarning *xolis, umumlashgan* xususiyatlarini ta'riflash, tushunchalarga muvofiq keladigan terminlar bilan ish ko'radi. Kitobxonning his-tuyg'usiga emas, ongiga ta'sir etadi.

Badiiy uslub va uning xususiyatlari.

Badiiy uslub (tilning ta'sir qilish, targ'ibot, tashviqot vazifasi) - inson hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Bu uslub barchaga barobarligi,

o'quvchiga va tinglovchiga emotsional ta'sir etishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi. Bu uslubda muallif tilning barcha leksik, grammatik vositalaridan foydalanishi, turli ifodaviy vositalarni qo'llashi mumkin. Boshqa uslublarning materiallaridan badiiy uslubda bemalol foydalanish mumkin. Shunga ko'ra, badiiy uslub keng imkoniyatga ega uslub turi hisoblanadi. Badiiy uslub badiiy adabiyot, ya'ni badiiy asarlarga xos bo'lib, unda badiiylik, ifodaviylik, ta'sirchanlik kuchlidir. Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, adabiy tilning barcha imkoniyatlarini o'z ichiga olish bilan birga, unda o'zbek shevalariga, kasb-hunarga doir leksik birliklar, bugungi kunda iste'moldan chiqib ketgan tarixiy so'zlar ham personajlar nutqi orqali ishlatila beradi. Badiiy uslub o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Demak, badiiy uslub orqali

ro'yobga chiqqan nutq ma'lum voqea-hodisa haqida axborot berish (kommunikativ vazifani bajarish)dan tashqari, o'quvchiga ta'sir qilish (ekspressiv) vazifasini ham bajaradi. *Obrazlilik va estetik ta'sir* etish badiiy uslubning muhim belgisidir. Badiiy uslub so'z sa'natiga, timsoliy fikrlash sohasiga oid va funksional juhatdan biqiq – chegaralangan emas. Uning mazmun doirasining nihoyatda keng va u timsollar, badiiy to'qima, yozuvchi fantaziyasi natijasida yuzaga keladi. Badiiy uslubda proza, poeziya va dramaturgiya asarlar yaratiladi. Badiiy uslub timsol, ijod va shaxs munosabatida yuzaga keladi. Badiiy uslubda umumxalq tili va adabiy tilning barcha qatlamiga mansub so'z va iboralar keng va faol ishlatiladi hamda estetik ta'sir etish vazifasini bajaradi. Badiiy adabiyot tili yoki badiiy uslub adabiy tilda alohida o'rin tutadi. Badiiy uslubda xalq tilidagi hamma vositalardan erkin foydalaniladi. Badiiy uslubning asosiy belgilari:

1. Turli tasviriy vositalar, chunonchi, sifatlash, qiyoslash, mubolag'a, kinoya, o'xshatish va hokazolar qo'llanadi:

Bulutning orasidan

Quyosh kulib qaraydi,

Majnuntolning yuvilgan

Sochlarini taraydi (E.Vohidov).

Shoir bu misralarda badiiy tasvirni jonlantirish usulidan foydalanib, insonga xos *kulish (kulib qaraydi), tarash (sochlarini taraydi)* harakatlarini quyoshga nisbatan ishlatadi.

2. Til vositalaridan erkin foydalaniladi. Badiiy asarlarda adabiy tilga xos til birliklari, shuningdek, adabiy tildan tashqarida bo'lgan sheva, oddiy nutq, jargon kabilarga xos so'zlar bo'lishi ham mumkin. Bu uslubda muallifning o'z bayoni adabiy til me'yorlarida bo'ladi. Ammo asarda ishtirok etuvchilarning nutqida ularning xususiyatlarini ifodalash uchun adabiy tilda bo'lmagan til birliklaridan ham foydalaniladi. Masalan, yozuvchi Abdulla Qahhor "Bemor" hikoyasida farg'onalik yosh go'dak nutqini shunday ifodalagan: *Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin.*

3. Badiiy asarda tasvirlanayotgan davrning ruhini aks ettirish uchun eskirgan va yangi paydo bo'lgan so'z va iboralardan ham foydalaniladi.

4. Sonlar raqam bilan emas, so'z bilan yoziladi.

Xullas, badiiy asarlar badiiy uslubda yoziladi. Unda so‘zlashuv uslubiga, kitobiy uslublarga, shuningdek, xalq tiliga xos til birliklari ham bo‘ladi. Bir fikrning o‘zini adabiy tilda turli uslublarda ifodalash mumkin, chunonchi: quyidagi gaplarni qiyoslab o‘qing.

So‘zlashuv uslubi – oilada, ko‘cha-ko‘yda kishilarning fikr almashish jarayonida qo‘llanadigan nutq uslubi *so‘zlashuv uslubi* sanaladi. So‘zlashuv uslubi adabiy va oddiy so‘zlashuv uslublarini o‘z ichiga oladi.

Adabiy til me‘yorlariga qat’iy amal qilingan so‘zlashuv uslubi adabiy so‘zlashuv uslubi, bunday xususiyatga ega bo‘lmagan so‘zlashuv uslubi esa oddiy so‘zlashuv uslubidir.

So‘zlashuv uslubining o‘ziga xos xususiyati uning erkinligidir. So‘zlar tartibi erkin, asosiy maqsadni ifodalovchi gap bo‘lagi ajratib ko‘rsatiladi, fikr so‘zga mantiqiy urg‘u berish bilan ifodalanadi. Jumlar qisqa va ta’sirli bo‘ladi.

So‘zlashuv uslubining har ikki turi ko‘pincha dialog shaklida ro‘yobga chiqadi. Ikki shaxsning o‘zaro so‘zlashuvi dialogik nutq sanaladi. So‘zlashuv uslubida so‘zlar ko‘pincha kinoya, piching, qochirmalarga boy bo‘ladi.

So‘zlashuv nutqida ona tilidagi bor imkoniyatlardan foydalanilsa ham har bir toifaning nutqida o‘ziga xoslik seziladi: olimlarning suhbat bilan ishchi, xizmatchi, dehqonning so‘zlashuvida farq bo‘ladi. Hatto erkagu xotinlar so‘zlashuvi o‘rtasida ham ba’zi farqlar bo‘ladi.

Og‘zaki so‘zlashuv uslubi grammatik qurilishi sodda, qisqa, mazmunan ta’sirchan bo‘ladi. Bunda xalq maqollari va masallar, rivoyat va ertaklar, latifa va qo‘shiqlar, so‘z o‘yinlari-pichinglar, hazil – mutoyibalar, askiya va qochirmalar muhim manba sanaladi.

Jonli nutq jarayonida uslubiy bo‘yoq iboralaridan (*Onaginang o‘rgilsin! Qoqindig‘ing bo‘lay!*) keng foydalaniladi. Jonli so‘zlashuv nutqida “xom” ibora va gaplar, behayo so‘zlar ham uchraydi. Ba’zan bunday qatlamlar badiiy asarlardan ham o‘rin oladi: *Hoy xotin, tavba qildim, endi ichsam, birovdan pul olsam, go‘rimda to‘ng‘iz qo‘pay.*

Har holda hamma toifa kishilarning suhbat, so‘z va gaplari tushunarli bo‘ladi.

Chunki umumiste‘moldagi so‘z, ibora va jumladan foydalaniladi.

Ma'lum hududda yashovchi kishilar nutqiga xos bo'lgan, adabiy til leksikasiga kirmaydigan so'zlar shevaga xos so'zlarni tashkil etadi. Quyidagi jadvalda keltirilgan adabiy til va shevaga xos so'zlarga e'tibor bering.

№	Toshkent shevasida	Farg'ona shevasida	Buxoro shevasida	Samarqand shevasida	Xorazm shevasida	Adabiy tilda
1.	do'ppi	do'ppi	kalpo'sh kallapo'sh	qalpoq	tahya	do'ppi
2.	garmdori	qalampir	qalampir qalamfur	qalampir	Mur- chaji	qalampir
3.	chumoli	chumalik	mo'rcha	mo'rcha	qorinja	chumoli
4.	narvon	shoti	narvon narbon	narvon	zangi	narvon
5.	mushuk	mishiq	pishak	pishak	pishiq	mushuk

Yozuvchilar badiiy asarlarda qahramonlarning qayerlik ekanini, tilidagi xususiyatlarni ko'rsatish uchun ularning nutqida ba'zan shevaga xos qo'shimcha va so'zlarni ishlatadilar.

– *Osilgan kim?*

– *Qiyotlik bir go'ch yigit. Nishatamiz, o'g'lim, taqdir, – dedi xo'rsinib ona. (J.Sh.)* Xorazm shevasiga xos *g'o'ch* so'zi “mard, botir” degan ma'noni bildiradi.

– Rasmiy-diplomatik uslub va uning xususiyatlari.

– Huquqiy qonunchilik va ish yuritish munosabatlari doirasida qo'llaniluvchi nutq uslubi rasmiy uslub hisoblanadi. Sof qonunchilik uslubi (qonun, farmon, fuqarolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi). holatlarda ishlatiladi. 2. Idoraviy – devonxona uslubi (buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma, tarjimayi hol, ishonchnoma, dalolatnoma); diplomatik uslub (nota, bayonotnoma, bitim, konvensiya va boshqalar).

– Rasmiy uslub deyarli yozma shaklda ro'yobga chiqadi. U har qanday tasviriy vositalardan, obrazlilikdan holi bo'ladi. Bunday uslubda

tilning ikki vazifasi – axborot uzatish va da'vat etish, buyurish vazifasi amalga oshadi. Masalan, ma'lumotnomada axborot berilsa, buyruqda da'vat etish, axborot o'z aksini topgan bo'ladi.

– Rasmiy uslubga mansub har qaysi turning o'ziga xos leksik, grammatik xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning o'ziga xos tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs majhul nisbatidagi fe'llar orqali ifodalanadi (ogohlantirilsin, topshirilsin kabi). Ma'lumotnomada esa birinchi gapning kesimi gap boshida keladi.

– Rasmiy ish qog'ozlarining sintaktik tuzilishi qat'iy qoliplarga bo'ysunadi. Masalan, “Ushbu ma'lumotnomani ko'rsatuvchi G'.Mo'minov haqiqatan ham O'zbekiston Milliy universitetining matematika fakultetida dekan o'rinbosari lavozimida ishlaydi...”

Publitsistik uslub va uning xususiyatlari.

Publisistika (lat. “xalq, omma”) davrning eng muhim, dolzarb masalalarini o'quvchilarga, tinglovchilarga, tomoshabinlarga gazeta-jurnal, radio, televideniye orqali yetkazish, ommani jonlantirish, kishilarning ongiga atrofda sodir bo'layotgan voqealarni singdirish, ularning ijtimoiy qarashlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Ommaviy axborot vositalarida (gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy Majlis yig'inlarida, turli xil anjumanlarda qo'llaniladigan nutq uslubi *publitsistik uslub* sanaladi. Publitsistik uslub ikki xil shaklda namoyon bo'ladi: 1) yozma shakl; 2) og'zaki shakl; Ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan bosh *maqolalar, felyeton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar* publitsistik uslubning yozma shakliga mansubdir. Radio va televideniyeda chiqayotgan siyosiy sharhlovchilar, notiqnlarning nutqlari esa publitsistik uslubning og'zaki shaklidir.

Publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, u muayyan ijtimoiy masalalarga faol munosabatda bo'lish, hozirjavoblik, ta'sirchanlik belgilariga ega. Bunday nutq uslubida ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ko'proq qo'llaniladi. M., *isyon, irqchilik, qo'poruvchilar, siyosiy tanglik, bitim* va boshqalar.

Publitsistik uslub – matbuot, radio, teleko'rsatuvga xos bo'lgan tildir. Bu uslub rasmiy va dolzarb xabarlar, axborotlar, e'lonlar, reportaj, bosh maqolalardan iborat bo'ladi. Ularda fikr kichik hajmdagi ommabop jumlar orqali ifodalanadi. Zarur o'rinda asoslar keltiriladi. Shuning uchun ham rasmiy xabarlarda “*muxbirimizning xabar berishicha,*

elchixonaxodimining soʻziga koʻra, muxbirimiz voqea roʻy bergan joydan xabar beradi ...” va hokazo iboralar qoʻllanadi. Har bir xabarga taʼsirli, xabarning asosiy mohiyatini ifodalovchi sarlavhalar qoʻyiladiki, bu hol oʻquvchining diqqatini jalb qiladi. (“*Qonun barchaga barobarmi?*”, “*Kafolat vaʼda emas*”, “*Chetlatilgan mutaxassis*”, “*Tuya koʻrdingmi – yoʻq*”, “*Chumchuq soʻysa ham qassob soʻysin*”). Ayrim hollarda vaqtli matbuotda felyeton, kichik hikoyalar, romandan parchalar ham beriladi. Bu holda ommabop uslub badiiy uslub bilan qoʻshilib ketadi. Ommabop uslub kundalik ijtimoiy hayot koʻzgusidir. Ommabop uslubni shakllantiruvchi vositalar ijtimoiy-siyosiy atama va birikmalar boʻladi: *fuqarolik burchi, iqtisodiy tejamkorlik, siyosiy vaziyat, siyosiy va ijtimoiy kuchlar, iqtisodiy vaziyat, hukumat tangligi* va b. Publitsistik uslub ommaviy axborot vositalari uslubidir. Bu uslubning muhim xususiyati axborot berish va taʼsir qilish, soddalik, tushunarliklik, taʼsirchanlik, adabiy til meʼyorlariga qatʼiy amal qilishdir. Publitsistika bir qancha janrlarga ega.

Publitsistik uslub – tashviqot-targʻibot ishlari olib boriladigan, asosan, ijtimoiy-siyosiy hayot yoritiladigan nutq koʻrinishidir. Publitsistik uslub oʻzining obrazlilik, hissiy-taʼsiriy xususiyati bilan badiiy uslubga; yorqinligi, aniqligi va terminologik leksikasi bilan ilmiy uslubga yaqin turadi. Ijtimoiy-siyosiy masalalarning yoritilishi, tahlil uslubi, ijtimoiy-siyosiy masalalarni hal etishga undashning faolligi, oʻziga xos terminlar, asosan siyosiy terminlarning koʻp qoʻllanilishi singari xususiyatlar publitsistik va ilmiy uslubning oʻxshash tomonlaridir. Publitsistik va badiiy uslubning ham oʻxshash tomonlari mavjud. Ikkala uslubda ham obrazli ifodalar, tasviriy vositalardan koʻproq foydalaniladi. Soʻz va terminlar siyosiy maʼnosining badiiy uslub elementlari bilan qorishgan, uygʻunlashgan holda ifodalanishi publitsistik nutqning salohiyatini yanada koʻtaradi va uning taʼsirchanligini oshiradi. Publitsistik uslubda ijtimoiy-siyosiy terminlar, gazeta va jurnallarga xos maxsus ifodalar, birikmalar, qatʼiy qoliplashgan qurilmalarning tez-tez qoʻllanilishi bu uslubning oʻziga xos xususiyatlaridandir: *mustaqillik, ichki tahdid, tashqi tahdid, sovuq urush, ochiq ovoz, yopiq ovoz, buyuk xizmatlari uchun, rasmiy vizit bilan, milliy istiqlol mafkurasi, xalq eʼtiqodi, buyuk kelajakka ishonch, shaxs bilan davlat munosabatlari, jamiyatimizning faol ishtirokchisi, mafkuraviy boʻshliq, xavfsizlikka*

tahdid va h.k. Publitsistik uslubda hissiy-ta'siriy so'zlar va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan unumli foydalaniladi. Maqol va hikmatli so'zlar bu uslubda sarlavha nomi bo'lib ham keladi hamda mazkur uslubning yanada yorqinroq bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, Yaxshidan bog' qoladi. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. Mard maydonda sinaladi. Vatan, el manfaati muqaddasdir.

1-mashq. “Qishloqdagi tengdoshim” mavzusida matn yozing. Qaysi nutq uslubiga xos so'zlar ishtirok etganini ajratib ko'rsating.

2-mashq. Matndagi so'zlarni nutq uslublariga 5 ustunga ajratib yozing.

Vatan nima?

Odamning shakl-u shamoyili, bo'yi-basti, ko'rinishi, jussasi, tusi, ko'z qarashlari, yurish-turishi, ovozi, tarovati, xullas, ichki va tashqi dunyosi u tavallud topgan, unib-o'sgan va kamolotga yetgan joyga monand bo'ladi. Yetti iqlim kishilari yetti xildir. Olis shimoliy o'lkalarning aholisi sayyoramizning belbog'i bo'lmish yer ekvatori mintaqalarida yashovchilaridan farqlanadilar. Hatto bir irqqa mansub-u turli mintaqalarda yashovchi millatlar ham ko'rinishidan farqlanadilar. Masalan, ozarbayjonlar bilan uyg'ur-lar tashqi qiyofalari jihatidan ham tafovut qiladilar. Demak, odam o'z Vatanining bir zarrasidir.

Xo'sh, Vatan nima? Nima uchun ona-Vatan deydilar?

Bizningcha, kurrayi zaminimiz butun Yer yuzida yashayotgan yetti milliarddan ziyod odamlar uchun Vatan bo'lsa, har bir xalq uchun taqdiran va tarixan ato etilgan hamda chegaralangan hudud ona-Vatandir.

“Vatan” atamasi aslida arabcha bo'lib, ona yurt ma'nosini bildiradi. Vatan tushunchasi keng ma'noda va tor ma'noda ham qo'llaniladi. Bir xalq vakillari jamul-jam yashab turgan, ularning ajdodlari azaldan istiqomat qilgan hudud nazarda tutilsa, bu keng ma'nodagi tushunchalardir. Kishi tug'ilib o'sgan uy, mahalla, qishloq nazarda tutilsa, bu tor ma'nodagi tushunchalardir. O'zbeklarda palonchi vatanli bo'ldi, deyilganda o'sha odam uy-joyli boshpanali bo'ldi degan ma'no anglashiladi. Hazrat Alisher Navoiy vatan tushunchasini ona yurt, o'rin, tug'ilib o'sgan joy, maskan, manzil ma'nolarida ishlatganlar.

Shuningdek, Vatan kalimasi badiiy adabiyotda ko‘chma ma’noda ko‘ngil mulkining maskani tarzida ham qo‘llaniladi.

Vatan tushunchasi tarix davomida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot munosabati bilan o‘zgarib, kengayib, rivojlanib, boyib ketgan. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzumining sharoitida muayyan qabila yashagan joy o‘sha qabilaning yurti sanalgan jondosh va tildosh qabilalarning uzviy ittifoqidan elat paydo bo‘lgan, elat yashagan hudud el deb atalgan. Masalan, o‘zbek xalq dostonlarida chambil eli iborasi ko‘p uchraydi. Muayyan hudud doirasida markaziy boshqaruvning paydo bo‘lishi bilan vatan tushunchasi elat, ya’ni xalq va davlat tushunchalarini qamrab olgan. Xalqning tili, madaniyati, iqtisodiy turmushi, ruhiyati ma’rifiy va ma’naviy ravnaq topib borishi natijasida shu xalqqa mansub kishilar orasida mushtaraklik shakllanadi. Xalq bilan millat o‘rtasida birinchi va birlamchi farq shundaki, millat vakillarida uyushqoqlik, jipslik, birdamlik, hamjihatlik, maslak va e’tiqodda yagonalik, o‘zaro manfaatdorlik, bog‘liqlik va aloqadorlik, bugungi turmush va kelgusi maqsadlarda uzviy xalq vakillaridagidan ko‘ra kuchli, qudratli bo‘ladi. Kishilik taraqqiyotining bugungi bosqichida ijtimoiy guruhlarning eng rivoj topgan bo‘g‘inlari – bu millatdir. Shuning uchun ham hozirgi kunda o‘ziga jahondagi 202 davlatni birlashtirgan eng nufuzli xalqaro tashkilot Birlashgan Millatlar Tashkiloti deb ataladi. O‘zbekiston Respublikasi o‘zbek millatining Vatanidir. Bu o‘rinda davlat va Vatan ayni bir ma’noni ifodalaydi, yani O‘zbekiston Respublikasi deganimizda Vatanimizni tushunamiz. Vatan deganda O‘zbekiston Respublikasini idrok etamiz.

(A.Ibrohimov “Yorug‘lik” kitobidan)

Amaliy mashg‘ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Nutq uslublari deb nimaga aytiladi?
2. Oddiy so‘zlashuv uslubi bilan adabiy so‘zlashuv uslubi farqini ayting?
3. Badiiy uslubga tar’if bering?
4. Rasmiy uslubning o‘ziga xosligini tushuntiring?

9-amaliy mashg'ulot

DAVLAT TILIDA SOHAVIY ISH YURITISH XUJJATLARI

Reja:

1. Hujjatlar matnining o'ziga xos xususiyatlari. Ishki va tashqi hujjatlar

2. Sodda va murakkab hujjatlar

3. Xususiy, namunaviy va qolipli hujjatlar

4. Xizmat hujjatlari va shaxshiy hujjatlar

Tayanch so'z va iboralar: *Hujjatlar tasnifi, ichki, tashqi hujjatlar, sodda, murakkab hujjatlar, xususiy, namunaviy, qolipli hujjatlar, xizmat hujjatlari, shaxsiy hujjatlar, hujjat tili, rekvizitlar.*

Boshqaruv jarayonining murakkabligi va serqirraligiga muvofiq, ravishda idoraviy ish yuritish qog'ozlari, hujjatlar ham xilma-xil va miqdordan juda ko'p. Hujjatlarning maqsadi, yo'nalishi, hajmi, shakli va boshqa bir qator sifatleri ham turlichadir. Shunday ekan, hujjatlar tiliga bo'lgan umumiy talablar bilan bir qatorda har bir turkum hujjatlar tuzish ishiga qo'yiladigan ko'pgina lisoniy talablar ham mavjud. Muayyan turdagi hujjat, albatta, o'ziga xos lisoniy xususiyat va sifatlar bilan belgilanadi. Bu xususiyat va sifatleri har taraflama va chuqur tasavvur qilmasdan turib, mukammal hujjatchilikni yaratish haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun bu o'rinda hujjatlar tasnifi masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Hujjatshunoslikda hujjatlar bir necha jihatlarga ko'ra tasnif qilinadi. An'anaga ko'ra ish yuritishdagi hujjatlar eng avvalo tuzilish o'rniga ko'ra tasnif qilinadi. **Bu jihatdan ichki va tashqi hujjatlar farqlanadi.** Ichki hujjatlar ayni muassasaning o'zida tuziladigan va shu muassasa ichida foydalaniladigan hujjatlardir, muayyan muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslardan keladiganlari esa tashqi hujjatlardir.

Hujjatlar mazmuniga ko'ra ikki turli bo'ladi:

1) sodda hujjatlar - muayyan bir masalani uz ichiga oladi;

2) murakkab hujjatlar - ikki yoki undan ortiq masalani uz ichiga oladi.

Mazmun bayonining shakli jixatidan xususiy, namunaviy va qolipli (yoki trafaretli) hujjatlar faqqlanadi. Matnning o'ziga xosligi, betakrorligi, hamisha ham bir andozada bo'lmasligi xususiy hujjatlarning asosiy belgilaridir (masalan, xizmat yozishmalari va shu kabilar). Bunday hujjatlarda ham muayyan doimiy tarkib mavjud bo'lsa-da, bevosita mazmun bayoni bir qadar erkin bo'ladi. Namunaviy hujjatlar boshqaruvning muayyan bir xil vaziyatlari bilan bog'liq bir-biriga o'xshash va ko'p takrorlanadigan masalalar yuzasidan tuzilgan matnlarni o'z ichiga oladi. Qolipli hujjatlar, odatda, oldindan tayyorlangan bosma ish qogozlariga yoziladi, bunday hujjatlarda ikki turli axborot aks etadi, ya'ni o'zgarmas (oldindan tayyor bosma matnda ifodalangan) va o'zgaruvchi (hujjatni tuzish paytida mashinkada yoki qo'lda yoziladigan) axborotlar; Shuning uchun bu tur hujjatlarga nisbatan ko'pincha "yozmoq" emas, balki "to'ldirmoq" so'zi ishlatiladi. Shu o'rinda aytish kerakki, hujjatlarning qolipli turlari doirasini kengaytirish - ish yuritishni takomillashtirishdagi maqbo'l yo'llardan biridir. Chunki bu tadbir hujjat matnlarini bir xil qilish va hujjat tayyorlash uchun ketadigan vaqt hamda mehnatni anchagana tejash imqoniyatini beradi. Qolipli hujjatlar sirasiga, masalan, ish haqi yoki yashash joyi haqidagi ma'lumotnomalar, ayrim dalolatnomalar, xizmat safari guvohnomalari va boshqa ko'plab hujjatlarni kiritish mumkin.

Tegishlilik jihatiga qarab xizmat yoki rasmiy hujjatlar va shaxsiy hujjatlarga ajratiladi. Biron muassasa yoki mansabdor shaxs tomonidan tayyorlanadigan hujjatlar **xizmat hujjatlari** (*buyruq, ko'rsatma, bayonnoma* kabi)ga kiradi.

Shaxsiy hujjatlar alohida shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bog'liq masalalarga tegishli bo'ladi (*Shaxsiy ariza, shikoyat, tavsiyanoma* kabi).

Muassasalar o'rtasida xizmat aloqalari asosan xatlar orqali amalga oshiriladi. Bunday yozishmalar orqali turli ko'rsatmalar, so'rovlar, javoblar, tushuntirishlar, xabar, taklif, iltimos, kafolatlar beriladi va qabul

qilinadi. **Xizmat xatlari** quyidagi vazifalarni bajarishiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

1. Javob xatni talab qiluvchi xatlar (*da'vo xatlari, so'rov xatlar, iltimos xatlari* kabi).

2. Javob talab qilmaydigan xatlar (*tasdiq xat, ilova xat, eslatma xat, axborot xat, kafolat xati* kabi).

Barcha xizmat xatlari rasmiy yozishma bo'lgani uchun **maxsus bosma ish qog'ozlariga yoziladi**. Oddiy qog'ozga yozilgan taqdirda chap tomonining yuqori burchagiga muassasa nomi ko'rsatilgan **to'rtburchak muhr qo'yilishi lozim**.

Xizmat xatlar **ikki nusxada yoziladi** va imzolanadi. Lavozimi aniq ko'rsatilgan rahbar tomonidan imzolangan xatning birinchi nusxasi jo'natilib, ikkinchisi muassasada qoladi.

Xizmat xatlari **mantiqan izchil uch qismdan** iborat bo'ladi. **Kirish qismida** tegishli muassasaga murojaat qilishga asos bo'lgan sabab ko'rsatiladi. **Ikkinchi qismda** xatda ko'tarilgan masalani hal etish kerakligi dalil asosida bayon qilinadi. **Xulosa qismida** xat yozishdan ko'zlangan asosiy maqsad aytiladi.

Rasmiy xat matnini yozishda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- xat qisqa bo'lishi, qoidaga ko'ra bir betdan oshmasligig kerak;
- fikrlar aniq va ravshan ifodalanishi shart;
- matnda ko'chma ma'noli so'z va iboralar ishlatilmasligi zarur;
- gaplarning kesimi hujjat turi va mazmuniga muvofiq uchinchi shaxs birlik yoki birinchi shaxs ko'plik sonda shakllantirilishi lozim;
- matn sarlavhasi bir jumla shaklida ikki qatordan oshmasligi, "to'g'risida" yoki "haqida" ko'makchilari orqali tugatilishi kerak ("Universitet oshxonasini ta'mirlash to'g'risida" kabi);
- matnda xizmat xatining turi, nomi yozilmaydi, xatning qandayligi matn mazmunida aks etishi zarur.

Hujjatlarning tayyorlanish xususiyati va darajasi ham benihoya muhim. Bu jihatiga ko'ra hujjatlar quyidagicha tasniflanadi: qoralama; asl nusxa; nusxa; ikkinchi nusxa (dublikat); ko'chirma. Aksar hujjatlar dastlab qoralama nusxada tayyorlanadi, bu hujjat muallifi, ya'ni tayyorlovchining qo'lyozma yoki kompyuterda

yoʻzilgan dastlabki nusxasidir. Bu nusxa tuzatilib, qayta koʻchirilishi mumkin. Aytish joizki, qoralama hujjat huquqiy kuchga ega emas. Asl nusxa har qanday hujjatning asli, birinchi rasmiy nusxasidir. Asl nusxaning aynan qayta koʻchirilgan shakli nusxa deb yuritiladi, odatda oʻng tomonidagi yuqori burchagiga "Nusxa" degan belgi qoʻyiladi.

Hujjatchilikda, shuningdek aynan (faksimil) va erkin nusxalar ham farqlanadi. Aynan nusxa asl nusxaning barcha xususiyatlarini - hujjat zaruriy qismlarining joylashishi, mavjud shakliy belgilar (gerb, yumaloq muhr, toʻrtburchak muhr, nishon kabi), matndagi bosma, yozma harf shakllari va shu kabilarni aniq va toʻliq aks ettiradi, masalan, fotonusxani shu tur hujjatlar qatoriga kiritish mumkin. Erkin nusxada esa hujjatdagi axborot toʻla ifodalansa-da, bu nusxa tashqi xususiyatlar jihatidan bevosita asliga muvofiq kelmaydi, yaʼni erkin nusxada asl nusxadagi muhr oʻrniga "muhr" deb, imzo oʻrniga "imzo" deb, gerb oʻrniga "gerb" deb yozib quyiladi va h.k. Baʼzan muayyan hujjatga emas, balki uning bir qismiga ehtiyoj tugiladi. Bunday hollarda hujjatdan nusxa emas, balki koʻchirma olinadi (masalan, bayonnomadan koʻchirma, buyruqdan koʻchirma va h.k.). Nusxa va koʻchirmalar, albatta, notarius, kadrlar boʻlimi va Shu kabilar tomonidan tegishli tartibda tasdiqlangan taqdirdagina, huquqiy kuchga ega boʻladi. Asl nusxa yoʻqolgan hollarda hujjatning ikkinchi nusxasi (dublikati) beriladi, ikkinchi nusxa asl nusxa bilan bir xil huquqiy kuchga egadir.

Maʼmuriy-boshqaruv faoliyatida xizmat mavqeiga koʻra hujjatlar hozirgi kunda, asosan, quyidagicha tasniflanishi mumkin: **tashkiliy hujjatlar; farmoyish hujjatlari; maʼlumot-axborot hujjatlari; xizmat yozishmalari.**

Hujjat tayyorlash va rasmiylashtirishda eng avvalo oʻzbek tilining barcha asosiy qonuniyatlari va qoidalarini maʼlum darajada tasavvur etish zarur. Har bir kishi oʻzbek tilining imlosini, tinish belgilari va uslubiy qoidalarini egallagan boʻlishi kerak. Busiz bugungi taraqqiyotimiz talablariga javob beradigan aniq, loʻnda va teran mantiqli hujjatchilikni yaratib boʻlmaydi. Hisob-kitoblarga qaraganda, boshqaruv sohasidagi xizmatchilar oʻz ish vaqtlarining 80 foizgacha qismini hujjatlashtirish ishiga sarflar ekan. Mazkoʻr xodimlar oʻzbek tili qonuniyatlaridan yaxshi

xabardor bo'lmasa, ish vaqtlarining hammasini - 100 foizini bu ishga sarflaganlarida ham, ijobiy natijaga erishish qiyin.

O'zbek hujjatchiligidagi jiddiy o'rganilishi, amaliy va nazariy tadqiq etilishi lozim bo'lgan o'rinlardan biri ayrim hujjatlarning nomlanishi masalasidir. Bir necha tur hujjatlar rus tilida qanday nomlansa, o'zbek tilida ham shundayligicha nomlab kelingan. tariximizga, noyob kitoblarimizga murojaat kilinsa, ularning o'zbekcha muqobili topilardi. Yusuf Xos Xojibning "Qutadgu bilig"(XI asr) asarida "yorliq, noma" ma'nosidagi "bildirguluk" so'zi bor. Bu suz sof turkiy "bilmoq" fe'lidan yasalgan. Shularni xisobga olib, "raport" deyiladigan hujjatni o'zbek tilida "bildirish" suzi bilan nomlash mumkin. "Spravka" ma'nosini "ma'lumotnoma" suzi bimalol ifoda etib kelmokda.

"Akt" shunday hujjatki, unda aniqlangan muayyan hodisa yoki biron-bir faktning to'g'riligi tasdiqlanadi va bunga bir necha kishining guvohligi keltiriladi. Shunday ekan, bu hujjatni o'zbek tilida "dalolatnoma" so'zi bilan atayverish mumkin, bu so'z mazko'r hujjatning mohiyatini to'g'ri va to'liq aks ettira oladi. Mazko'r so'zdagi "noma" qismi hujjatning yozma shaklda ekanligiga ishora qiladi. "Instruktsiya" so'zi o'rnida o'zbekcha "yo'riqnoma" so'zini bimalol ishlatish mumkinligini keyingi yillardagi amaliyot ko'rsatib turibdi.

Hujjatlar rasmiy munosabatlarni ifodalovchi va qayd etuvchi rasmiy yozma vositalar sifatida axborotni xolis aks ettirmog'i lozim. Shuning uchun hujjatlar tilida so'z va so'z shakllarini qo'llashda muayyan chegaralanishlar mavjud. Xususan, rasmiy ish uslubida kichraytirish-erkalash qo'shimchalarini olgan so'zlar, ko'tarinki-tantanavor yoki bachkana, dagal so'zlar, shevaga oid so'zlar, tor doiradagi kishilargina tushunadigan so'zlar, o'xshatish, jonlantirish, mubolaga, istiora, tashxis kabi obrazli tafakko'r ifodasi uchun xizmat qiluvchi usullar ishlatilmaydi. Ularning ishlatilishi hujjatlar matnidagi ifodaning noxolisligiga olib keladi.

Hujjat matni aniqliq ixchamliq lo'ndalik mazmuniy to'liqlik kabi talablarga ham javob berishi kerak. Bu talablarga javob bera olmaydigan hujjat chinakam hujjat bo'la olmaydi, bunday hujjat ish yuritish jarayoniga halaqit beradi, uning samaradorligini keskin pasaytiradi.

Hujjatlardagi zaruriy qismlar (rekvizitlar)

Hujjatlarni tayyorlash borasida bugungi kunda shakllangan umumiy qoidalarga ko‘ra, boshqaruv hujjatlari zaruriy qismlar (rekvizitlar)ning belgilangan majmuiga va ularning barqarorlashgan joylashish tartibiga ega. Tashkiliy-farmoyish hujjatlari zaruriy qismlarining to‘liq ro‘yxati quyidagicha:

1. O‘zbekiston Respublikasining gerbi.
2. Tashkilot yoki korxonaning ramziy belgisi (emblemasi).
3. Mukofot tasviri.
4. Vazirlik yoki yuqori idoraning nomi.
5. Muassasa, tashkilot yoki korxonaning nomi.
6. Tarkibiy tarmoqning nomi.
7. Aloqa muassasasining shartli raqami (indeksi), tashkilot yoki korxona manzili, telefon raqami, faks raqami, bankdagi hisob-kitob raqami.
8. Matn sarlavxasi.
9. Sana.
10. Shartli raqam.
11. Keladigan hujjatlarning sanasi va shartli raqamiga xavola.
12. Tuzilgan yoki nashr qilingan joyi.
13. Hujjatni oluvchi (adresat).
14. Tasdiqlash ustxati.
15. Munosabat belgasi (rezolyutsiya).
16. Hujjat turining nomi.
17. Nazorat haqida kayd.
18. Matn.
19. Ilova mavjudligi haqidagi kayd.
20. Imzo.
21. Kelishuv ustxati.
22. Rozilik belgasi (viza).
23. Muhr.
24. Nusxaning tasdiqlanishi haqidaga kayd.
25. Ijrochining familiyasi va telefon raqami.

26. Hujjatning bajarilgani va uning hujjatlar yig'ma jildiga yo'naltirilganligi haqidagi qayd.

27. Axborot mashinaga ko'chirilganligi haqidagi qayd.

28. Hujjat kelib tushganligi haqidagi qayd.

Amaliy mashg'ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ichki va tashki hujjatlar deb nimalarga aytiladi?
2. Sodda va murakkab hujjatlar qanday bo'ladi?
3. Xususiy, namunaviy va qoliqli hujjatlar?
4. Xizmat hujjatlari va shaxsiy hujjatlarga nimalar kiradi?
5. Hujjatlar xizmat mavqeiga ko'ra qanday tasniflanadi?
6. Hujjat tilining o'ziga xos xususiyatlari.

10-amaliy mashg'ulot

LUG'AT. SOHAVIY LUG'AT TURLARI

Reja:

1. Qomusiy va filologik lug'atlar.
2. Izohli va imlo lug'atlari.
3. Tarjima va etimologik lug'atlar.

Tayanch so'z va iboralar: *leksikografiya, ensiklopedik lug'at, izohli lug'at, imlo lug'at, tarjima lug'at, ters lug'at, chastotali lug'at va etimologik lug'atlar.*

Leksikografiya lot. “*lexikos*” — “so'z”, “*grapho*” — “chizmoq, yozmoq” so'zlaridan olingan bo'lib, lug'at tuzish amaliyoti va nazariyasi bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning bo'limidir. Leksikografiya nazariyasining predmeti lug'at tuzish tamoyillari va usullaridir. Leksikografiya amaliyoti esa lug'at tuzuvchilarning ishini tashkil etish, so'zlarni kartochkalarga tushirish, sistemaga solish va saqlash singarilarni o'z ichiga oladi. Leksikografiya nazariyasida lug'at turlari, so'zlik tarkibi va so'z maqolasining tuzilishi asosiy o'rinni egallaydi.

Avvalo, lug'atlar ikki turli bo'ladi: 1) ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar; 2) filologik (lingvistik) lug'atlar.

Bu ikki turdagi lug'atlar lug'at birliklarining nimaga qaratilgani bilan farqlanadi. Lug'atga kiritilayotgan birliklar barcha tushunchalarni o'z ichiga olsa, ensiklopedik (qomusiy) lug'at; ma'lum bir tildagi so'zlarni o'z ichiga olsa, filologik (lingvistik) lug'at hisoblanadi.

Qomusiy lug'atlarni yaratish uzoq davom etadigan, mashaqqatli ish sanaladi. Unga kiritiladigan maqolalar tushunarli, ravon tilda berilishi, ular turli-tuman kartalar, sxemalar, rangli va oq-qora rasmlar, atoqli shaxslarning portretlari bilan bezatilishi lozim.

Misol uchun, 14 jildli O'zSEning 1-jildini tayyorlash ishida 14 akademik, 13 akademiyaning muxbir a'zosi, 88 fan doktori, professor, 539 fan nomzodi va boshqa ko'plab mutaxassislar qatnashgan. Unda 3350 ta maqola mavjud. Mazkur jild ustida 1965–1971-yillar mobaynida tayyorlov ishlari olib borilgan.

1971–1980-yillar oralig‘ida O‘zSEning 14 jildi nashrdan chiqqan. O‘sha davr uchun bu juda katta voqea edi, lekin ushbu qomusiy lug‘atdagi ko‘plab maqolalar bugungi kun talabiga javob bermaydi, eskirdi. Ularni qayta ishlash, mustaqillik mafkurasi nuqtayi nazaridan yoritish lozim bo‘lib qoldi. Shu tufayli O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”ni yaratish to‘g‘risida maxsus qaror qabul qildi. Ana shu qaror asosida 2000–2006-yillarda 12 jildli “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” yaratildi.

Filologik lug‘atlar ma‘lum bir tildagi so‘zlarni o‘z ichiga oladi. So‘zlar muayyan bir tartibda (yo alifbo asosida, yo mazmuniy guruhlar asosida) joylashtiriladi. Filologik lug‘atlarning o‘zi, eng avvalo, izohli va tarjima lug‘atlariga bo‘linadi. Tildagi so‘zlarni izohlashga qaratilgan lug‘atlar izohli lug‘at, muayyan tildagi so‘zlarning ikkinchi tilga tarjimasini berishga qaratilgan lug‘atlar esa tarjima lug‘at sanaladi.

1981-yili Moskvadagi “Русский язык” nashriyotida nashr qilingan 2 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, 2006–2008-yillarda O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti tomonidan nashr qilingan va 80 ming so‘z hamda so‘z birikmasini o‘z ichiga olgan 5 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, 2001-yili Toshkentdagi “Sharq” nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati tomonidan nashr etilgan “O‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati” yoki o‘zbekcha – ruscha, inglizcha –ruscha – o‘zbekcha lug‘atlar bunga misol bo‘la oladi.

Izohli lug‘atlar so‘zlikning tanlanishiga ko‘ra umumiy va tarmoq lug‘atlarga bo‘linadi. Tilning barcha so‘zlarini izohlashga qaratilgan lug‘atlar umumiy izohli lug‘atlar, ma‘lum bir tarmoqqa doir so‘zlarnigina tanlab, ularni bir tartibda joylashtirib izohlashni maqsad qilgan lug‘atlar tarmoq lug‘at hisoblanadi. (Masalan, kasb-hunarga doir lug‘atlar, ma‘lum fan sohasi bo‘yicha atamalar lug‘ati va boshqalar.)

Har qanday lug‘at shu lug‘atning egasi bo‘lgan xalqning katta madaniy va ma‘naviy boyligi sanaladi. Har bir tilda shu tildagi so‘zlarni to‘g‘ri yozishga qaratilgan maxsus qonun-qoidalar majmuyi bo‘ladi. Bunga imlo yoki orfografiya qoidalari deyiladi. Imlo qoidalari amaldagi yozuvga mos ravishda yaratiladi. Kirill yozuviga asoslangan hozirgi

o'zbek yozuvi uchun bugungi kunga qadar 1956-yilda yaratilgan imlo qoidalari asos vazifasini o'tab kelmoqda.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek yozuviga o'tilishi munosabati bilan imlo qoidalariga ham sezilarli darajada o'zgartirishlar kiritildi. Shu munosabat bilan 1995-yili A.Hojiyev muharrirligida yangi "O'zbek tilining imlo lug'ati" nashr qilindi. Imlo lug'atlarida so'zlar orfografiya qoidalari asosida alifbo tartibi bilan beriladi.

Tildagi har bir so'z o'zining kelib chiqish tarixiga, etimologiyasiga ega. Masalan, *ichkari* so'zi *ich* o'zagida tomon ma'nosini beruvchi *gari* qo'shimchasidan iborat. Tildagi so'zlarning kelib chiqish tarixini o'z ichiga olgan lug'atlar etimologik lug'atlar sanaladi. Prof. Sh.Rahmatullayevning ko'p yillik samarali mehnatlari tufayli o'zbek tilida ham dastlabki etimologik lug'at paydo bo'ldi.

1-mashq. "O'zbek tilining imlo lug'ati"dan foydalanib, keltirilgan so'zlarning yozilishiga diqqat qiling.

Taajjub, taalluqli, budjet, taassurot, bug'doy, televideniye, e'lon, e'tibor, izzat, jo'shqin, ko'za, mo'jiza, muomala, mo'tabar, oktabr.

2-mashq. "Imlo lug'ati"dan quyidagi noto'g'ri yozilgan so'zlarning yozilishini aniqlang hamda daftaringizga ko'chirib oling.

Afg'on, avf, battar, baynalminal, gram, istehzo, ta'magir, ta'qiqlamoq, xayol, xohlamoq.

Amaliy mashg'ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Lug'at turlariga misollar keltiring.
2. Ensiklopedik va filologik lug'atlarning o'ziga xosligini aytib o'ting?
3. Izohli lug'atlarda fe'llar qanday ko'rinishda ifodalanadi?

11-amaliy mashg'ulot:

PUNKTUATSIYA (TINISH BELGILARI)

Reja:

1. Nuqta, vergul va tirening ifodalanishi.
2. Qo'shtirnoq, ko'p nuqta va qavsning ifodalanishi.
3. Qavs, nuqtali vergul, ikki nuqta va undov belgilarining qo'llanilishi.

Tayanch so'z va iboralar: *punktuatsiya, nuqta, vergul, nuqtali vergul, ko'p nuqta, ikki nuqta, qavs, tire, qo'shtirnoq, undov va so'roq belgilari.*

Punktuatsiya so'zi yunoncha "punktum" – "nuqta, o'rin, joy" degan ma'noni anlatadi, ya'ni tinish belgilarini o'rganadi. Hozirgi kunda yozma nutqimizda 10 ta tinish belgilardan foydalanamiz. Ular quyidagilar:

I. Nuqtaning yozuv belgisi sifatida ishlatilishi qadimgi arab manbalariga borib taqaladi. U o'zbek tilida tinish belgisi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ishlatila boshlangan.

Nuqta o'zbek tilida, odatda, quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. His-hayajonsiz aytilgan darak, buyruq gaplardan so'ng.

Milliy istiqlol sharofati bilan yangicha tafakkur va yangicha fikrlash shakllanmoqda. O'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko'rma. Farzandlarimiz doimo sog'lom bo'lsin.

2. Atov gaplardan keyin.

Ilk bahor. Daraxtlar endi kurtak yoza boshlagan palla.

3. Ismi, otasining ismi (ba'zan familiya ham) qisqartirilganda, ularning birinchi harfidan so'ng.

M.Behbudiy, A.Fitrat, A. Cho'lpon kabi ijodkorlarning nomi hamisha barhayotdir. *A.S. Pushkin* — rus poeziyasining quyoshi.

4. Nashriyot ishlarida, lug'at va ma'lumotnomalarda shartli ravishda qisqartirilgan ayrim so'zlarning birinchi harfi yoki bo'g'inidan so'ng.

va sh.k. (va shu kabilar); s.t. (so‘zlashuv tilida); G‘.G‘. (G‘afur G‘ulom); Nav. (Navoiy); Toshk. (Toshkent); “O‘qituvchi” nashr.; 1995-y.

5. Qo‘shma gapning birinchi qismidan so‘ng kuchli to‘xtam bo‘lsa, mantiqan biri ikkinchisiga bog‘lanmagan qo‘shma gaplar orasida ham nuqta ishlatiladi. Bunday hollarda ikkinchi gap ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun bog‘lovchilari bilan boshlanishi mumkin.

Bobodehqon yerga baraka urug‘ini ekish bilan band. Chunki dalalarda ish qizg‘in.

6. Ba’zi bir hollarda yil, oy, kunni ifodalovchi raqamlardan so‘ng ham nuqta qo‘yilishi kuzatiladi: 21.03.2010.

7. Butunning qismlarini sanash uchun qo‘llanilgan arab raqamlaridan so‘ng ham nuqta ishlatilishi mumkin.

Tovushlar quyidagi turlarga bo‘linadi: 1. Unli tovushlar. 2. Undosh tovushlar.

8. Hisob-kitob ishlarida nuqta belgisidan ko‘paytiruv alomati sifatida ham foydalaniladi. $2 \cdot 2 = 4$ (ikki karra ikki to‘rt).

II. Vergul tinish belgisi sifatida G‘arbiy Yevropada XV asrdan boshlab ishlatila boshlangan. O‘zbekcha matnlarda XX asr boshlaridan boshlab uchraydi. Undan quyidagi o‘rinlarda foydalaniladi.

1. Uyushiq bo‘laklar orasida.

Bolalarning xulqi, odobi, yurish-turishi, ko‘cha-ko‘yda, mahallada o‘zini tutishi, do‘stlari orasidagi mavqeyi, hurmati, oila yumushlariga qo‘shayotgan hissasi bilan doimo qiziqib turish lozim (M.Inomova).

2. Undalmalar vergul bilan ajratiladi.

Uka**, o‘qishning erta-kechi bo‘lmaydi. Men Sizni, **oyijon**, juda yaxshi ko‘raman. Salom sizga, **purviqor tog‘lar!

3. Kirish so‘z va kirish birikmalardan so‘ng.

***Shubhasiz**, Vatanimiz jahonning rivojlangan mamlakatlari qatoridan o‘rin olajak. **Forobiyni yozishicha**, inson jamiyatda, o‘zaro munosabatlarda voyaga yetadi.*

4. Tasdiq, ta'kid, inkor va shu kabi ma'nolarni bildiruvchi *ha, yo 'q, rahmat, xo 'sh, qani, xayr, ofarin, salom* kabi so'z-gaplardan keyin kelgan bo'laklarni ulardan ajratish uchun ham vergul qo'yiladi.

***Ha**, hushyor bo'lish har bir fuqaroning Vatan oldidagi muqaddas burchidir. **Xayr**, biz jo'nab ketyapmiz. **Xo'sh**, xalq uchun siz nima ish qildingiz? Bu haqda o'ylab ko'rdingizmi?*

5. Ajratilgan bo'laklar orasida.

*Onaga, **eng ulug' zotga**, ehtirom chinakam insoniylik sanaladi. O'zbekistonda, **jahonga yuz tutgan obod va ozod mamlakatda**, demokratiya kundan kunga barqarorlashib bormoqda.*

6. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarni tashkil qilgan sodda gaplar orasiga.

Do'sting mingta bo'lsa ham oz, dushmaning bitta bo'lsa ham ko'p. Yurgan – daryo, o'tirgan – bo'yra.

7. Bog'langan qo'shma gaplarda ham vergul ishlatiladi.

Bilimli va tadbirkor bo'ling, lekin bu xislatlaringiz sizni xudbinlikka sira yetakmalasin. Yo biz boraylik, yo siz keling.

8. Undov so'zlar his-hayajon bilan aytilmasa, ulardan so'ng vergul ishlatiladi.

***Ey**, menga bir minutga qarab qo'ying.*

9. Ko'chirma gap darak, buyruq gap bo'lsa, undan so'ng vergul qo'yiladi.

***“Inson qalbi javohirlardek toza, pok bo'lmog'i lozim”**, — deb aytgan edi Abu Rayhon Beruniy.*

III. So'roq belgisining kelib chiqishini lotincha *questio* — so'roq so'ziga olib borib taqaydilar. O'zbekcha matnlarda 1885-yildan boshlab uchraydi. 1900-yildan so'ng muntazam ishlatila boshlangan.

So'roq belgisi quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. So'roq gaplarning oxirida.

Yomonlikning jazosiz qolmasligini bilasizmi? Navoiyning tilshunoslikka bag'ishlangan qanday asari bor? Vazifani bajarib bo'ldim (darak gap). Vazifani bajarib bo'ldim? (ohang o'zgaradi).

2. *Kim? nima? qanday? qanaqa? qaysi?* kabi soʻroq olmoshlaridan soʻng.

Rang-tusni bildiruvchi sifatlar qanday? qanaqa? qaysi? soʻroqlariga javob boʻladi.

3. Gap yoki matn ichidagi birorta soʻz yoki jumla mujmal, noaniq, tushunarsiz boʻlsa, undan soʻng qavs ichiga qoʻyiladi. “*Toping!*” maʼnosida.

Abdulla Qodiriyning “Oʻtgan kunlar” qissasida (?) oʻzbek xalqining yaqin oʻtmishi haqida hikoya qilinadi. $5 \cdot 5 = ?$ (matematikada).

IV. Undov belgisi oʻzbek tiliga rus tilidan oʻtgan. Undov belgisi quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplardan soʻng qoʻyiladi.

Oqpodsho yerdan bir siqim tuproq oladi.

– *Ana tuproq, mana tuproq! – deydi. – Boʻrsildoq tuproq, magʻizdor tuproq, hosildor tuproq. Tuproqmisan-tuproq! (Togʻay Murod)*

2. Buyurish, yalinish, istak, xohish va shu kabi maʼnolarni ifodalovchi gaplarning oxirida ham ishlatiladi.

Siz ham oyoqni ishlating! – deb buyurdi. Suv ostida oʻpqonlar koʻp. Tortib ketmasin! (P. Qodirov)

3. Soʻz boshida kelib, kuchli his-hayajon bilan aytilgan undalmalardan soʻng qoʻyiladi.

Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan oʻt, mening qoʻlimni tut, belimni bogʻla, muqaddas fotihangni ber! (A. Fitrat)

4. *Ha, yoʻq, xoʻp, uzr, mayli, xayr, salom* kabi soʻz-gaplar hayajon bilan aytilsa, ulardan soʻng qoʻyiladi.

Balli-balli! – dedi Rahim va Sharifga qarab im qoqdi. (A. Qodiriy)
Yoʻq! Borolmayman, — dedi qayrilib.

5. Matn ichida alohida taʼkidlangan, ajratib koʻrsatilgan soʻzlardan keyin qavs ichida berilishi mumkin.

“Boburnoma”da tarix, etnografiya, til, adabiyot geografiya, biologiya, botanika, hatto tabobatga (!) oid gʻoyat qimmatli maʼlumotlarni uchratish mumkin.

6. Aytilishi lozim bo'lgan fikr o'ta kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket uchta belgi qo'yiladi.

Charos kafti bilan yuzini to'sgancha o'zini orqaga tashladi.

– *A-a-a!!! — dedi chinqirib. (O'.Hoshimov)*

– *Chiqar buni jallod!!! Jallodlar harakatlandilar.*

– *Xanjarimiz qonsirag'on! (A.Qodiriy)*

7. His-hayajon bilan aytilgan so'roq, shuningdek, ritorik so'roq gaplardan so'ng.

Kimdir seni kutsa, kimnidir sen ham sog'insang, qanday baxt bu!
(O'.Hoshimov)

V. Qavs o'zbek yozuvida XIX asrning oxirgi choragidan boshlab ishlatila boshlangan. Dastlab "Turkiston viloyatining gazetisi" da 1873-yilda ishlatilgan.

U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Kiritma gaplarda. *O'zbekiston paxta ishlab chiqarish bo'yicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanib (Xitoy, AQSH, Hindiston va Pokistondan keyin beshinchi o'rinda turadi), eksport bo'yicha AQSHdan so'ng ikkinchi o'rinda turadi.*

2. Remarkalarda. *Xon (yolg'iz). Shu tiriklikdan-da, bezdirdilar meni (Turib yuradur). Bir dushmanimning qoni qurimayin yana bittasi chiqib qoladur. (A.Fitrat)*

3. Olingan misollar yoki gaplar manbayida. *Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir. (Abdulla Avloniy) Jannat onalar oyog'i ostidadur (Hadisdan). "Qasosli dunyo" ("Avlodlar dovoni" romanidan).*

4. Izoh ma'nosidagi so'z yoki so'z birikmalarida.

Ro'za hayiti (Iyd al Fitr) va Qurbon hayiti (Iyd al Adha)ning birinchi kuni O'zbekiston Respublikasi hududida dam olish kuni deb belgilangan. "Demokratiya" yunoncha so'z bo'lib, tarjimada xalq hokimiyati (demos — xalq, kratos — hokimiyat) ma'nosini bildiradi.

5. Shaxs, joy, asar, hodisa va shu kabilarning ikki xil varianti berilsa, ulardan biri qavsga olinadi. *"Qutadg'u bilig" ("Baxt keltiruvchi bilim").*

Shuhrat (G‘ulom Aminjonovich Olimov) atoqli o‘zbek yozuvchilaridan biridir.

Eslatma. Qavsdan matematika fanida ham keng foydalaniladi.

$$(57 + 38) - 17 = ?$$

[] ko‘rinishidagi qavsdan foydalanish hollari ham ko‘p uchraydi. Masalan, egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda shah [a] ri, o‘r [i] ni, sing [i] lisi so‘zlaridagi “a”, “i” tovushlari qoidaga ko‘ra tushiriladi kabi.

VI. Ko‘p nuqta XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o‘zbekcha matnlarda ishlatila boshlangan. 1876-yildan e‘tiboran “Turkiston viloyatining gazetisi”da muntazam qo‘llangan.

Ko‘p nuqta quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Mazmunan tugallanmay qolgan gaplar oxirida.

To‘ra biroz o‘ylab turgach, podshoning devordagi suratini, so‘ngra o‘zining yelkasidagi pogonini ko‘rsatdi.

– *Mana shu imperiya... .*

Miryoqub hech narsa anglamadi. (A. Cho‘lpon)

2. So‘zlovchining cheksiz his-hayajonini, beqiyos tabiat manzaralarini ifodalash uchun.

Do‘xtir ayol og‘iz berkitib piq-piq yig‘ladi.

– *Men... men O‘zbekistonda besh-olti yil ishlab edim, – deya yig‘ladi.*

– *Bechora xalq-a, bechoragina xalq-a. (T.Murod). Qish... Butun atrof oppoq libosda...*

3. Matn (jumla) qisqartirilsa.

– *Anovi kuni menga bir oyat aytib edingiz?*

– *Xo‘sh, xo‘sh?*

– *Ilkimdin kelguncha... — deb boshlanar edi.*

– *Ha-ha, bo‘tam, lekin bu oyat emas, hazrat Navoiyning hikmatlaridir. (X. To‘xtaboyev)*

4. Fikr bo‘lib-bo‘lib ifoda qilinsa yoki duduqlanib aytilsa.

Muhammadyor yolg‘iz:

– *Turkistonda birinchi m...m...m... artaba tia... t... t... tr, — dedi-da, fikrg‘a toldi. (A.Cho‘lpon)*

5. Suhbatdoshining gapi javobsiz qoldirilsa.

– *Manavi dub eshiklaringizni yelkamda tashib kelganman. Tushundingizmi?*

– ...

– *Tushundingizmi, deyapman? (X.Sultonov)*

6. Tushirib qoldirilgan harf, so‘z yoki boshqalar o‘rnida.

Nuqtalar o‘rniga kerakli harfni qo‘yib ko‘chirib yozing.

Xayri...x, a...loq, ...abar.

VII. Tireni amaliyotga rus yozuvchisi N.M.Karamzin (XVIII asr) kiritgan. U o‘zbek yozuvida XIX asrning 70-yillaridan boshlab ishlatila boshlangan.

Tire quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Dialoglardagi har bir gapning boshida.

– *Amaki, o‘ylab gapiryapsizmi? Qancha yo‘l yurib kelganimizni bilasizmi?*

– *Bilmayman. Qayerdan kelganingizning menga farqi yo‘q.*

– *Siz tabibmisiz o‘zi?*

– *Odamlar shunaqa deyishadi. Olloh istasa, men bir vositachi bo‘laman-u, dardmandga shifo yetadi. Bo‘lmasa yo‘q.*

– *Nima mening oshnamni davolashni Xudoyingiz istama-yotibdimi?*
– *dedi Kesakpolvon g‘ijinib.*

– *Olloh bir meniki emas, barchamizniki, – dedi chol ovozi bir parda ko‘tarib. – Siz nomusulmon odamga o‘xshab so‘zlar ekansiz. (T. Malik)*

2. Bog‘lamasiz qo‘llangan ot kesim bilan ega orasida.

Til – millatning qalbi. Yer – don, dehqon – xazinabon. Mehnating – boyliging.

3. Uyushiq bo‘laklardan keyin kelgan umumlashtiruvchi so‘zdan oldin.

O‘zbek, qirg‘iz, qozoq, turkman, tojik – barchamiz bitta yurtning farzandlarimiz.

4. Muallif gapi bilan ko‘chirma gap orasida.

“Oddiylik axloqiy barkamollikning bosh shartidir”, — deb yozgan edi. (L.N.Tolstoy)

5. Ma’lumot mazmunidagi asosiy gapdan so‘ng tartib bilan sanalgan har bir gap boshida.

1996-yil 26-aprelda ta'sis etildi:

- “Amir Temur” ordeni;
- “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni.

6. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ikkinchi gapning kesimi tushirilsa.

Olamni quyosh yoritadi, insonni – ilm.

7. Ayrim so'z yoki gaplar izohlansa, ularning o'rtasida.

O'zbekiston Milliy sug'urta kompaniyasi – “O'zbekinvest”. Veksel – qimmatbaho qog'oz, pul qarz olganlik haqidagi tilxat, qarz hujjatidir.

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida.

Vaqting ketdi – baxting ketdi.

9. Kirishlar va ajratilgan bo'laklar har ikki tomonidan vergul yoki tire bilan asosiy bo'laklardan ajratiladi.

Biz – yoshlar – millatning tayanchi, Vatanning ishongan tog'larimiz. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasida – bir paytlari bu yerdan turib ulug' bobomiz osmon ilmini o'rgangan edi – katta ko'lamda ta'mirlash ishlari boshlab yuborildi.

10. Tenglik, taqqoslash va hokazo ma'nolarni bildiruvchi so'z-lar orasida:

Toshkent — Andijon avtomobil yo'li ta'mirdan chiqarilmoqda.

11. Nashr, kitobot ishlarida.

Sultonov X.Onamning yurti. Qissa va hikoyalar. — T.: “Adabiyot va san'at nashriyoti”, 1987.

Eslatma: Hisob-kitob bilan bog'liq fanlarda tire ayirish belgisini bildiradi: 307 – 23. Bugun Toshkentda – 3 °C sovuq bo'ladi.

VIII. Qo'shtirnoqni amaliyotga rus olimi prof. A.A.Barsov kiritgan. O'zbek yozuvida u kiritish belgisi sifatida XIX asrning 80-yillaridan boshlab uchraydi.

Qo'shtirnoq quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi.

“Apil-tapil qilingan ishning umri qisqa”, – degan edi Sa'diy Sheroziy. I.V.Gyote shunday deb aytgan edi: **“Donishmandlik faqat haqiqatdadir”**. **“Er kishiga zeb-u ziynat,** – degan edi Alisher Navoiy, – **hikmat va donishdir”**.

2. Sitatlar qo'shtirnoq ichida yoziladi.

Buyuk yozuvchimiz A. Qahhorning quyidagi gaplari hali hanuz o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q: *"Yozuvchi adabiyotga ikki xil kiradi: birinchi asari bilan tutab, biri yashnab kiradi."*

Tutab kirgan yozuvchi uzoq tutaydi, ko'nglidan chiqarib emas, qornidan chiqarib yozadi. Yozuvchilikka cho'g'day yashnab kirgan yozuvchi asardan asarga yashnayveradi..."

3. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlar, ishlatilishi odat tusiga kirmagan, eskirgan yoki yangi qo'llanayotgan, kesatiq, piching, do'q-po'pisa va shu kabi ma'nolarni bildiruvchi leksik birliklar qo'shtirnoq ichida yoziladi.

*... oradan yana bir necha oy o'tib, uchinchi marta sud bo'lgan. Bu safar Botirovning "jinoiyati" o'n bir yillik qamoq bilan **"taqdirlandi"**. (T.Malik) **"Xalq artisti"**, beliga o'q tekkanday erta-yu kech to'rdagi karavotga yonboshlab **"Teatr"** jurnalini varaqlaydi, xalq artisti bo'lmoq sirlarini axtaradi, chamasi. (E.A'zamov)*

4. Badiiy asarlar, gazeta, jurnal, musiqa asarlari, spektakl va kartina nomlari qo'shtirnoq ichida beriladi.

***"Lison ut-tayr"** (Qush tili) asari haqida suhbatlashdik.*

***"Ma'rifat"** gazetasi, **"Saodat"** jurnali, **"Mening oppoq kabutarlarim"** spektakli, **"Sohibqiron"** dramasi, **"Amir Temur"** portreti.*

5. Korxona, muassasa, tashkilot, zavod, fabrika, mehmonxona, kema nomlari qo'shtirnoq ichida yoziladi.

***"Uzdunrobita"** qo'shma korxonasi, **"Kochxolding"** konserni, **"Kamolot"** ijtimoiy harakati, **"Istiqlol"** tennis sport majmuasi, **"Diyor"** savdo uyi, **"Ekosan"** xalqaro jamg'armasi, **"O'zbekavtotrans"** Davlat aksionerlik korporatsiyasi, **"O'ZDEUavto"** O'zbekiston – Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodi, **"Chorsu"** mehmonxonasi.*

6. Transport (mashina, samolyot, avtobus va sh.k.)larning markasini bildirgan so'zlar, o'simliklarning turini, mahsulot-larning nomini ifodalovchi leksik birliklar qo'shtirnoqqa olinadi.

***"Neksiya"** rusumli yengil mashina, **"Boing"** samolyoti, **"Otayo'l"** mikroavtobusi, **"Kibo"** oyoq kiyimi, **"Hojimatov damlamasi"**.*

7. Ayrim orden va medallar, faxriy unvonlar nomi qo'shtirnoq ichida beriladi.

“El-yurt hurmati” ordeni 1998-yil 28-avgustda ta'sis etildi. Professor Q.G'. Abdullayev **“O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi”** faxriy unvoni bilan mukofotlandi.

8. Qonun, farmon, buyruqlarning nomi, ayrim bndlari qo'shtirnoq ichida beriladi.

1995-yilning 6-may kuni **“Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida”gi Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida**” Qonun qabul qilindi.

9. Sinflarning tartibini bildiruvchi harflar, baho ballari ham qo'shtirnoq ichida beriladi.

11-“A” sinfi **“Quvnoqlar va zukkolar”** bahsida g'olib chiqdi. O'qituvchimiz bugungi javobimga **“besh”** baho qo'ydi.

IX. Ikki nuqta o'zbek yozuvida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridan e'tiboran ishlatila boshlangan.

U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Shaklan tugallangan, lekin mazmunan keyingisi birinchi-sining uzviy davomi sanalgan bog'lovchisiz qo'shma gaplardan so'ng.

Oltmishga kirib bildim: umrim bekorga o'tmabdi, odamlarga kerakli ekanman hayotda iz qoldiribman. (A.Qahhor)

2. Ko'chirma gapdan oldin kelgan muallif gapidan so'ng.

Bundan so'ng Qutidor turib ichkariga yugurdi, yarim yo'ldanoq tanchada o'tiruvchi Oftoboyim va Kumushga qichqirdi:

– Sir ochildi! (A.Qodiriy)

3. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan keyin.

O'zbekiston Respublikasining Davlat ramzlari: Davlat bayrog'i, Davlat gerbi va Davlat madhiyasi milliy iftixorimiz, sharaf va shonimiz sanaladi.

4. Reja, amaliy mashg'ulot, qaror qilindi kabi so'zlardan so'ng.

Amaliy mashg'ulot: Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni.

Yuqoridagilar asosida yig'ilish qaror qabul qildi:

I. Jamoaning Navro‘z bayramiga tayyorgarlik ishlari qoniqar-li deb topilsin.

II. Navro‘z – umumxalq bayramini ko‘tarinki ruhda munosib kutib olish uchun yana zaruriy chora-tadbirlar ishlab chiqilsin.

5. Uslubiy ravonlikni, muxtasarlikni ta‘minlash maqsadida turli xil rasmiy ma‘lumotlarda, nashr ishlarida ayrim so‘zlardan keyin.

Toshkentda “Mustaqil O‘zbekiston: falsafa va huquqning dolzarb masalalari” amaliy mashg‘ulotida uchinchi an‘anaviy respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi bo‘lib o‘tdi.

6. Sport musobaqalarida raqiblar o‘rtasidagi hisobni ifodalash uchun olingan ochkolar yoki kiritilgan gollarning nisbatini belgilash uchun.

Sidneydagi XXVII yozgi olimpiada o‘yinlarida hamyurtimiz Muhammadqodir Abdullayev raqibini 27 : 21 hisobi bilan yengdi.

“Andijon” va “Paxtakor” komandalari o‘rtasidagi o‘yin durang natija bilan tugadi – 2 : 2.

Eslatma: Hisob-kitob ishida bo‘luv alomati sanaladi. 100 : 2 –50

X. Nuqtali vergul o‘zbek yozuvida 1885-yildan boshlab uchraydi. U quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatidan tugal fikrni anglatib, bir-biriga yaqin bo‘lmagan hollarda.

Lekin avtor shu kichkinagina hikoyada katta ish qiladi; o‘quvchining ko‘z oldiga odamning havasi keladigan, har qanday kishining muhabbatini o‘ziga qaratadigan, har qancha izzat qilsa arziydigan va bu izzatga o‘zining jafokashligi, g‘ayrati, farosati, el-yurt uchun qayg‘urishi bilan sazovor bo‘lgan bir chol keladi. (A. Qahhor)

2. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap tarkibiga kirgan sodda gaplardagi voqealar bir-biriga qiyoslanganda.

Ish kuchini elga berma, yerga ber; jamg‘armani selga berma, elga ber!

Yaxshini yomon dema, olishing bo‘lsa ham,

Yomonni yaxshi dema, yaqining bo‘lsa ham.

3. Uyushiq bo‘laklar guruhlanib, o‘zaro vergullar yordamida bir-biridan ajratilganda, har bir guruhni anglatuvchi so‘zdan keyin.

Gerb rangli tasvirda bo‘lib, Humo qushi kumushrangda; quyosh, boshog‘lar, paxta chanog‘i va “O‘zbekiston” degan yozuv tillarangda; g‘o‘za shoxlari va barglari, vodiylar yashil rangda; tog‘lar havorangda; chanoqdagi paxta, daryolar, yarimoy va yulduz oq rangda beriladi.

4. Reja, qaror, farmon, buyruq, qonun va shu kabilarning oxirgi bandidan tashqari har bir bandi oxirida.

Otabek timsoliga tavsif:

a) *Otabek – o‘qimishli, o‘z davrining yetuk kishisi;*

b) *Otabek – mard va jasur yigit;*

d) *Otabek – o‘z ahdiga sodiq, vafoli yor.*

1-mashq. Matnlarni ko‘chirib yozing. Tirening qo‘yilish sabablarini tushuntirib bering.

Tarixiy sana va bayram nomlari

O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 137-moddasiga muvofiq quyidagi kunlar bayramlar sifatida dam olish kunlari deb belgilandi:

1-yanvar – Yangi yil;

8-mart – Xalqaro xotin-qizlar kuni;

21-mart – Navro‘z bayrami;

9-may – G‘alaba kuni (Xotira va qadrlash kuni);

1-sentabr – Mustaqillik kuni;

8-dekabr – Konstitutsiya kuni.

Ma’lumot uchun, 2020-yili prezidentning O‘RQ-648-sonli qonuni bilan, 11-noyabr “Kasaba uyushmalari kuni” etib belgilangan.

11-noyabr – Kasaba uyushmalari kuni.

2-mashq. Gaplarni o‘qing. Ko‘p nuqtaning ishlatilish sabablarini tushuntiring.

– E-e, otam... – Qo‘zivoyini hiqichoq tutib qoldi. – X-xush ke-kelib... h-hiq... siz... H-hozir sizni... (*M. Ochilov*). Tor sadolari yuraklarni zirillatib tilga kirganidan keyingina zal asta-sekin tinchiy boshladi. O‘sha ondayoq Alimardonning tiniq ovozi osuda parvoz etdi:

“...Rangginamni sariq qilgan ul qalam qoshi...”. (*O‘.Hoshimov*)

Xoji Ahmad o‘lar vaqtida Muhammadyorga qarab:

– O‘g‘lim! Meros sen...ga...o‘lturgan...joy... Vasiyatim...- o‘qi.. o‘.. qu..o‘qu..o‘qi..Men..r-r-r..zomen., — deb jon taslim qildi. (*A.Cho‘lpon*)

... O‘sha kecha shahar ko‘chalarida uzoq aylanib yurdim. (*O‘.Hoshimov*)

– Yig‘layman, to‘yib-to‘yib yig‘lab olaman goho. Pahlavonda ham yurak bor, uning ham g‘am-g‘ussasi bor, ukam... (*X.To‘xtaboyev*)

Asablar,

Asablar,

Asablar...

Sababsiz sochilgan g‘azablar

Gunohsiz chekilgan azoblar.

(*E.Vohidov*)

Amaliy mashg‘ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Nuqta va ikki nuqta tinish belgilari ishtirok etgan gaplar tuzing.
2. Tire va qo‘sh tirnoq tinish belgilarining o‘ziga xosligini aytib o‘ting.
3. Qavs va ko‘p nuqta tinish belgilari nima maqsadda qo‘yiladi?
4. Vergul va nuqtali vergul tinish belgilari ishtirok etgan matn yozing.

12-amaliy mashg'ulot

MATNNI QISQARTIRISH VA KENGAYTIRISH. MATNGA SOHA SO'ZLARI HAMDA TERMINLARNI TO'G'RI TANLASH

Reja:

1. Matnni kengaytirish yo'llari.
2. Matnni qisqartirish usullari.
3. Sohaga oid matn tuzish.

Matnni kengaytirish quyidagi yo'l va vositalar bilan amalga oshiriladi: — matnning bosh fikri, g'oyasini shakllantiruvchi tayanch so'z yoki gap, ifodani aniqlash va shunga bog'liq holda o'z mustaqil, ijodiy fikrini ifodalovchi gap, ifoda qo'shish; — matn mazmunini maqol, matal, hikmatlar bilan boyitish, dalillar bilan asoslash; — gapni uyushiq bo'laklar, kiritmalar, ajratilgan bo'laklar hisobiga kengaytirish; — so'z va birikmalarni ma'nodoshlari — tasviriylar, frazeologik iboralar va boshqa badiiy tasvir vositalari bilan almashtirish; sodda gapni qo'shma gapga, qo'shma gapni alohida sodda gaplarga ajratish; — asosiy fikrni ifodalovchi gapga qo'shimcha fikr, izoh bildiruvchi sintaktik parallel gaplarni mantiqiy izchillikda bog'lab kiritish; — matnning kirish, xulosa qismlarini o'z qarashlari, mulohazalari, ilovalari bilan to'ldirish.

1-Mashg'ulot. Nuqtalar o'rniga oldingi va keyingi gaplarning mazmuniga mos keluvchi so'z va gaplarni qo'shib matnni to'ldiring. Matnning asosiy mazmunini aniqlab bering.

Do'stlik

Do'stlik — bu inson hayotidagi eng qadrlidir. Haqiqiy do'st insonning quvonchi-yu tashvishida birga bo'ladi, uni qo'llab-quvvatlaydi, yordamini ayamaydi. Do'stlik faqat so'zda emas, amalda namoyon bo'ladi.

Do'stlik yillar osha pishadi, ishonch, samimiyat va hurmat bilan mustahkamlanadi. Chin do'st hech qachon ikkiyuzlamachilik qilmaydi, do'stini ortidan g'iybat qilmaydi va unga har doim halol ko'z bilan qaraydi. O'zaro ishonch yo'q joyda do'stlik bo'lishi mumkin emas.

Mashhur maqolda aytilganidek: Do‘st boshga kulfat tushganda bilinadi. Bu bejiz emas. Har kim quvonchda yoningizda bo‘lishi mumkin, ammo qiyin paytda yoningizda turgan inson — haqiqiy do‘stdir.

Bugungi zamonda ham, do‘stlikka bo‘lgan ehtiyoj o‘zgargani yo‘q. Aksincha, sadoqatli, samimiy, fidoyi do‘stlar hayotimizni yanada mazmunli qiladi. Do‘stlar bilan o‘tkazilgan har bir lahza bizga iliqlik, baxt va esdaliklar bag‘ishlaydi.

Shuning uchun do‘stlikni qadrlash, do‘stga sadoqatli bo‘lish har bir insonning burchidir.

2-Mashg‘ulot. A.Oripovning “Men nechun sevaman O‘zbekistonni” she’rini nasriy matnga aylantirib yozing. Matn mazmunini o‘z xulosangiz bilan to‘ldiring.

Matnni qisqartirish quyidagi yo‘llar bilan amalga oshiriladi:

- matnning asosiy fikrini ifodalovchi gaplarni ajrata olish;
- gaplardagi uyushiq va ajratilgan bo‘laklarni, kiritma va ilova qurilmalarni qisqartirish;
- birikmalarni ma’nodosh so‘zlarga, sodda yoyiq gaplarni yig‘iq gaplarga, qo‘shma gaplarni sodda gaplarga, ko‘chirma gaplarni o‘zlashtirma gaplarga aylantirish;
- matnning qo‘shimcha fikr ifodalovchi gaplarini, sintaktik parallellar va takrorlarni qisqartirish; — matnni qisqa mazmunli tarkibiy qismlarga ajratish;
- birikmali sifat-dosh, o‘xshatish va boshqa tasviriy ifodalarni sodda va ixcham shaklga keltirish.

3-Mashg‘ulot. Gaplarning asosiy mazmunini saqlagan holda ixchamlashtiring, ortiqcha leksik-grammatik vositalarsiz daftaringizga ko‘chiring.

1. Uning manfaatlarini, fikr-o‘y doiralarini, g‘oya va maqsadlarini yaxshi bilamiz (Zulfiya). 2. Gapni yana cho‘zmasin deb unga qarshi hech narsa demadi. (A. Q.) 3. Menga qara, bir ish buyursam, yo‘q demaysanmi? (S. A.) 4. Na muattar chamanzorlar, na muhtasham qo‘shiqalar, na kumushlangan hovuzlar, na chiroyli qafasdagi qushlar — hech nima uni qiziqtirmadi. (O.) 5. Kunduzi bo‘lsa, o‘zingizdan o‘tar gap

yo‘q, xunukroq ko‘rinadi. (A. Q.) 6. Kim maqtanchoq bo‘lsa, u hamisha xijolat tortadi. 7. Ko‘z qayerda bo‘lsa, mehr ham o‘sha yerda bo‘ladi (Maqol).

4- Mashg‘ulot. Matnni asosiy fikrni saqlagan holda qisqartirib ko‘ring. Qanday usullar bilan matnni qisqartirganingizni izohlang.

Qadimgi Yunonning eng buyuk faylasufi Arastu o‘limiga yaqin o‘g‘lini chaqirib shunday debdi: — Bolajonim, o‘z umrimni ilm-u hikmatning sirlaridan voqif bo‘lish yo‘lida sarf qildim. Ilm-u hikmat nuri bilan juda ko‘p tugunlarni yechdim, ammo o‘limga kelganda chora topolmadim. Senga qiladigan vasiyatim shuki, o‘g‘lim, mol-davlat orqasida orttirgan izzat-obro‘da baqo yo‘q. Izzat-hurmat, shon-sharaf ilmda. Ilm orqasida qo‘lga kiritilgan shon-sharaf fano va zavolni bilmaydi, davlat va siyosatning o‘zgarishi unga ta’sir qilmaydi. O‘g‘lim, shohlar sening otangni ilmi tufayli ulug‘ - lashdi, bo‘lmasa, otang ham ular qaramog‘idagi bir odam edi. Shohlar tobeligidagi odamlar shohlarga ta’zim qilishadi va sig‘inishadi. Obidlar va ma’budlar orasida yer bilan osmoncha farq bor. Otangning ilmi bo‘lmaganda, uning podshohlar uchun kitob yuklagan eshakdan farqi qolmasdi. Ularga sig‘inadigan va xizmatini bajo keltiradigan bir g‘ulom bo‘lar edi, xolos. Izzat-ehtiromga loyiq bo‘lay, nomim abadiy qolsin desang, ilm orttir!

Muhammad Avfiy

Amaliy mashg‘ulotni mustahkamlash uchun savollar:

1. Matnni kengaytirish uchun nimaga ahamiyat berishimiz zarur.
2. Matnni qisqartitirishda e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan omillar.
3. O‘zingiz yozgan matningizda matnni qisqartirish e’tibor qilgan jihatlaringiz nimalarda namoyon bo‘ladi?

AMALIY MASHG'ULOT UCHUN MAVZULASHTIRILGAN TESTLAR TO'PLAMI

1. Quyidagi qaysi soʻzlarda nuqtalar oʻrniga i unlisi yoziladi?
1) sov...q; 2) sup...rmoq; 3) muh...m; 4) qut...lmoq; 5) sur...shtirmoq;
A) 2, 3, 6 B) 1, 2, 4, 6
C) 3, 5 D) 1, 3, 5
2. Quyidagi qaysi soʻzlarda nuqtalar oʻrniga i unlisi yoziladi?
1) muq...m; 2) sup...rmoq; 3) tov...q;
4) bult...r; 5) tugʻ...lmoq; 6) yut...q.
A) 1, 3, 5 B) 1, 2, 3, 5
C) 1, 5 D) 1, 2, 4, 6
3. Qaysi javobda berilgan soʻzlardagi nuqtalar oʻrniga boʻgʻiz undoshi yoziladi?
A) ...iyla, ...ulosa
B) sa...iy, i...tiro
C) ...ushyor, ...ozirjavob
D) ...ayot, ...aridor
4. Qaysi gapda imloviy xatolikka yoʻl qoʻyilgan?
A) Oʻgʻil bolalar ariqlarni tozaladilar, qizlar esa hovlini supurdilar.
B) Onam qoʻy goʻshtini oʻz yogʻiga qovurib berdilar.
C) Sap-sariq qovunlarning xushboʻy hidi anqib turardi.
D) Bugun yumushlarim koʻpayib ketdi, siz aytgan joyga bora olmadim.
5. Qaysi gapda imloviy xatolikka yoʻl qoʻyilmagan?
A) Bolalar atrofni toʻyib-toʻyib tomosha qilishdi.
B) Shunda uchchala ayolning oʻgʻillari kelib qolishibdi.
C) Vatan muqaddas tushincha sanaladi.
D) Darxaqiqat, endi uning qoʻlidan osonlikch; qntulib boʻlmaydi.
6. Quyidagi berilgan soʻzlardan qaysilari toʻgʻri yozilgan?
1) chehra; 2) saxna; 3) xovuz; 4) tuhfa; 5) muxtoj; 6) suhbat.
A) 2, 3, 5 B) 1, 2, 5 C) 1, 3, 6 D) 1, 4, 6

7. Quyidagi gapda imloviy jihatdan xato yozilgan soʻzlar soni nechta?
Gʻazapdan oʻzingni asra, chunki u tufayli inson ishlarini, ezgu maqsatlarini unutadi.

A) 2 ta B) 1 ta C) 3 ta D) 4 ta

8. Quyida berilgan soʻzlardan nechtasi imloviy jihatdan xato yozilgan?
hordiq, muxandis, xakam, koʻhna, ahd, muxojir, halqum.

A) 5 tasi B) 2 tasi C) 3 tasi D) 4 tasi

9. Qaysi javobdagi barcha soʻzlar toʻgʻri yozilgan?

- A) manfaat, tomom, badiy
- B) taasurot, tamon, badiiy
- C) taalluqli, navbat, tamom
- D) taaluqli, tomon, baxr

10. Barcha soʻzlar toʻgʻri yozilgan javobni belgilang.

- A) notarius, mudofa, manitoring
- B) natarius, dealog, muovin
- C) monitoring, dialog, milliard
- D) mudofaa, milliard, hayol

11. Qaysi javobdagi barcha soʻzlar toʻgʻri yozilgan?

- A) kakao, teatr, kosmanavt
- B) orkestr, muovin, pomidor
- C) pamidor, drama, kokao
- D) movin, arkestr, dialog

12. Qaysi javobdagi barcha soʻzlar toʻgʻri yozilgan?

- A) milliyard, tuygʻu, ukraine
- B) stadion, cholgʻu, suisteʻmol
- C) ukrain, kulgi, tuygʻi
- D) suiisteʻmol, chopqi, milliard

13. Barcha soʻzlar toʻgʻri yozilgan javobni belgilang.

- A) konstitutsiya, qast, maqsat

- B) esdalik, dekloratsiya, nisholla
- C) konstututsiya, maqsad, estalik
- D) qasd, deklaratsiya, nisholda

14.Qaysi javobdagi barcha soʻzlar boʻgʻinga toʻgʻri ajratilgan?

- A) yen-gil-di, ber-din-giz, kon-gress
- B) de-ngiz, jon-ga, kon-gress
- C) tu-ngi, ya-ngi, si-ngli
- D) shtan-ga, koʻr-di-ngiz, ton-gi

15.Qaysi javobdagi barcha soʻzlar notoʻgʻri yozilgan?

- A) gramatika, yovvoyi, afsuz
- B) komissiya, minnaddor, karra
- C) grammatika, yovvoyi, taraqqiyot
- D) minnatdor, komisiya, taraqqiyot

16.Qaysi javobdagi barcha soʻzlar notoʻgʻri yozilgan?

- A) mahsulot, musoboqa, hususiy
- B) toifa, maxsulot, musobaqa,
- C) jarroh, xususiy, jangovar
- D) toyifa, jarrox, tamosha

17.Barcha soʻzlar toʻgʻri yozilgan javobni belgilang.

- A) hasis, musoboqa, maxsulot
- B) toyifa, musobaqa, jarrox
- C) xasis, mahsulot, tomosha
- D) jarrox, jangovor, toifa

18.Qaysi javobdagi barcha soʻzlar toʻgʻri yozilgan?

- A) mehmondoʻst, ijotkor, rayhon
- B) mudofaa, jigarband, jaxolat
- C) jaxongashta, navo, mahliyo
- D) isteʼdod, bunyodkorlik, hujum

19.Qaysi javobdagi soʻzlar imloviy jihatdan xato yozilgan?

- A) tahdid, tahlika B) tahsil, tahsin
C) tahqirlamoq, taxmin D) tannarh, taxlil

20.Qaysi javobdagi soʻzlar imloviy jihatdan xato yozilgan?

- A) tuxfa, tasbex
B) timsoh, tuhmat
C) tanbeh, tahmin
D) rahnamo, rayhon

21.Qaysi gapda imloviy xato yozilgan soʻz qatnashgan?

- A) Ellik yil ezildik, taxqir etildik, qoʻlimiz bogdandi, huquqimizga tajovuzlar boʻldi.
B) Boʻstondagi atirgul va rayhonlar eng yoqimli gullardir.
C) Kesim - hukmni ifodalovchi, gapning asosiy belgilarini koʻrsatuvchi eng muhim boʻlak.
D) Dehqon joʻxorini quritibdi, toʻqmoqlab, donini ajratib olibdi.

22.*Oq // saroy, ot // quloq, dev // qomat, havo // rang, borib // kelmoq, sher // dil, yer // yongʻoq, bay on // etmoq, erk // sevar.*

Ushbu juftliklardan qoʻshma soʻz hosil qilinganda nechitasi qoʻshib yoziladi?

- A) 5 tasi B) 8 tasi
C) 6 tasi D) 7 tasi

23.*asal // ari, dev // qomat, Besh // ariq, jigar // rang, olib // kelmoq, sher // yurak, qoʻl // qop, bay on // etmoq, och // koʻz.*

Ushbu juftliklardan qoʻshma soʻz hosil qilinganda nechitasi qoʻshib yoziladi?

- A) 5 tasi B) 7 tasi
C) 6 tasi D) 8 tasi

24.*Oʻz ruhing bilan ziddiyatga bormaslikning yagona yoʻli foydali mexnatdir.*

Ushbu gapda imloviy jihatdan xato yozilgan soʻz qaysi gap boʻlagi vazifasida kelgan?

- A) aniqlovchi B) to'ldiruvchi
C) hol D) kesim

25. Qaysi javobda ergash gap qismida imloviy jihatdan xato yozilgan ega qatnashgan?

- A) Agar do'stingga tushgan xafv seni ham tahlikaga solmasa, sen chinakam do'st emassan.
B) Podshox asirni afv etibdi, bu esa uning vaziriga yoqmaqdi.
C) Bu savollardan shu ma'lum bo'ldiki, aybnoma uydurma emas ekan.
D) Kimki astoydil harakat qilsa, muvafaqiyat uni, albatta, topib keladi.

26. Qaysi javobda bosh gap qismida imloviy jihatdan xato yozilgan aniqlovchi qatnashgan?

- A) Muvafaqiyatlarimizning siri shundaki, yoz bo'yi tinimsiz mehnat qildik.
B) Odob shunday tojki, u forosatlilar boshini bezaydi.
C) Bundan shu ma'lum bo'ldiki, uydurma gapga hech kim ishonmaydi.
D) Rejadagi zaril ishlarni amalga oshirishga vaqt yetkaza olmayapman, sen bo'lsa dam olmoqchisan.

27. Qaysi javobda imloviy jihatdan xato yozilgan so'z qatnashgan bog'langan qo'shma gap berilgan?

- A) U qora ayg'irning chilvirini bolalarga tutqazdi-da, o'zi dabdurustdan chollarning suhbatiga qo'shildi.
B) Biz voqea sodir bo'lgan joyga borishimiz va hammasini o'z ko'zimiz bilan ko'rishimiz lozim.
C) Bu savollardan shu malum bo'ldiki, aybnoma uydurma emas ekan.
D) Bu hol surinkali davom etdi va bola serjahl bo'lib qoldi.

28. Quyida berilgan so'zlardan qaysilari to'g'ri yozilgan?

- 1) xolvafurush, 2) hordiq, 3) xarom,
4) tuhfa, 5) muxtoj, 6) chehra.

- A) 1, 2, 5 B) 2, 3, 6
C) 2, 4, 6 D) 1, 3, 5

29.Qaysi gapda imloviy jihatdan xato yozilgan soʻz aniqlovchi vazifasida kelgan?

- A) Xalq eʼzosi inson uchun eng oliy mukofot hisoblanadi.
- B) Bu masalada mutaxassislar fikriga tayanaylik.
- C) Tez-tez u yerga borib shogirtlarimga yoʻl-yoʻriqlar berib turaman.
- D) Ahmad otaning yuzi oqardi, oq oralagan choʻqqi saqoli xiyol titradi.

30.Qaysi javobdagi birliklar imloviy jihatdan toʻgʻri yozilgan?

- A)milyard, artileriya
- B) 10-sinf, XXI-asr
- C) sogʻgach, bargga
- D) keldida, bolayu

31.Qaysi gapda imloviy xato yozilgan soʻz toʻldiruvchi vazifasida kelgan?

- A)Fikr-muloxazalarimni kengash aʼzolariga bildirdim.
- B)Shirin uyqudan voz kechib, kitoblar bilan doʻst tutungan inson vaqtlar oʻtib muvaffaqiyatga erishadi.
- C)Xalq uchun oʻz umrini baxshida etgan insonning nomi hech qachon unitilmaydi.
- D)Xalq ezosi inson uchun eng oliy mukofot hisoblanadi.

32.*Toshkentga har kuni minglab sayohlar tashrif buyiradilar. Ular mamlakatimizning bosh shahriga qarab, yurtimizdagi bunyodkorlik ishlari xaqida fikr yuritadilar.* Ushbu parchada imloviy jihatdan xato yozilgan soʻzlarning turkumini aniqlang.

- A) ravish, ot, bogʻlovchi
- B) ot, feʼl, koʻmakchi
- C) ot, feʼl, bogʻlovchi
- D) olmosh, feʼl, koʻmakchi

33.Quyida berilganlardan imloviy jihatdan xato yozilgan soʻzlarni aniqlang.

- 1) tele koʻrsatuv; 2) taqiqlamoq; 3) hokandoz; 4) uydurma; 5) masʼul; 6) hatti-harakat
- A) 2, 4, 5, 6 B) 1, 3, 5, 6
- C) 1, 3, 4, 6 D) 1, 2, 4, 5

34.Qaysi javobdagi soʻzlarning barchasi imloviy jihatdan toʻgʻri yozilgan?

- A) teleko'rsatuv, magistratura, dissertatsiya
- B) kompressor, komissiya, manitoring
- C) kordinata, bakalavr, vakum
- D) kakao, inkubator, fotoaparat

35.Qaysi javobdagi soʻzlar imloviy jihatdan toʻgʻri yozilgan?

- 1) mukofot; 2) tayziq; 3) taxlit; 4) dafatan; 5) favqulodda; 6) har chogʻ.
- A) 2, 3, 6 B) 2, 4, 5
 - C) 1, 4, 5, 6 D) 1, 3, 5, 6

36.Qaysi gapda aniqlovchi vazifasidagi soʻz imlosida xatolik kuzatiladi?

- A) Yaxshilik va farovonlikning ildizi ilm bilan rivojlanadi.
- B) Yangi uy bilan mukofatlananglar quvonchi cheksiz edi.
- C) Doʻstim, taʼmagirlik har qanday insonni qabohat sari yetaklaydi.
- D) Yot illatlarni jamiyatimizdan tak-tugi bilan sugʻurib tashlaymiz.

37.Qaysi javobda aniqlovchi vazifasidagi soʻz imlosida xatolikka yoʻl qoʻyilgan?

- A) Bu koʻrsatuv tamoshabinlar olqishiga sazovor boʻldi.
- B) Kotiba qiz tanlovda mukofotlanganlar roʻyxatini yozib chiqdi.
- C) Doʻstim, taʼmagirlik insonni qabohat sari yetaklaydi.
- D) Bugungi farovon hayotimizning qadriga yetmogʻimiz kerak.

38.Qaysi gapda imloviy xatolik mavjud emas?

- A) Ular xozir, oʻsmirlik chogʻidayoq, qudratli qanot paydo qilayotibdi.
- B) Manzilga yetkach sen bilan alohida gaplashaman.
- C) Oradan qancha zamonlar oʻtdi, uning nomini faxr bilan tilga olayapmiz.
- D) Bolalar uning boʻshangligini bilib, baravar tortishishdan sira qolmasdi.

39.Qaysi javobda toʻldiruvchi vazifasidagi soʻz imlosida xatolikka yoʻl qoʻyilgan?

- A) Shirin uyqudan voz kechib, kitoblarga do‘st tutingan inson vaqtlar o‘tib kamolotga erishadi.
- B) Sport bilan shug‘illanish uchun har kuni bu yerga kelar edi.
- C) Bu kitoblarni manzilga olib borib berish to‘rtoviga topshirilgan edi.
- D) Xalqimiz farovonligi uchun bu ezgu tushinchalarni hayotga tatbiq qilmog‘imiz zarur.

40.Qaysi gapda imloviy jihatdan xatolik mavjud emas?

- A) Podsho vaziru a‘yonlar davrasida otdan tushib, tog‘ baghiga qarab yura boshlabdi.
- B) Maqtanayapti demang, cho‘l havosi yaxshi!
- C) Yurtimizda 9-may Xotira va qadrlash kuni sifatida keng nishonlanadi.
- D) Uning qattiq qo‘rqqanini ko‘rib, gapirolmay, shoshkancha ko‘chaga otildi.

41.Qaysi gapda imloviy xatolik mavjud emas?

- A) Sizni suvdan o‘tkazib qo‘ymasam, menga bergan noningiz harom bo‘ladi.
- B) Gapi to‘g‘rida, u tengi bolalar maktabga borishadi, uni esa «kichkina» deb xafa qilishadi.
- C) Oradan qancha zamonlar o‘tgach, uning nomini faxr bilan tilga olayapmiz.
- D) U o‘rmonda aylanib yurib chol va uning tinib-tinchimas nevarasini uchratipti.

42.Qaysi gapda imloviy xatolik mavjud emas?

- A) Urganch Davlat universiteti qayerda joylashgan?
- B) Ko‘pkarida ot boskan yigitni hozirgina shifoxonaga olib ketishdi.
- C) Choy qaynatib ichishni-da unutdi.
- D) Men bu yerda o‘t yoqayapman.

43.Qaysi gapda imloviy xatolik mavjud emas?

- A) Yoshlarimizga ko‘z tegmasin, ular bizdan ko‘ra aqlliyoq, bilimdonroq bo‘lib o‘sishayapti.
- B) Usta Binoqul shishib ketgan oyoqlarini sudrab bosgancha zorlanib

inqillaydi.

C) Qiz ertayu kech soatga qaraydi, daqiqalar sanaydi.

D) Qo‘rqoq do‘st dushmandan xafvlidir.

44.Qaysi gapda imloviy xatolik mavjud emas?

A) Oyog‘i bilan tepkini boskach darvoza sekin ochildi.

B) Boshqa o‘rtoqlar ham sizni tavsiya qilishayapti.

C) Qoradaryo va Norinning qo‘shilishidan Sirdaryo hosil boladi.

D) Oyim gapiryaptiyu, ko‘zlarim o‘qituvchimda edi.

45.Qaysi gapda ega vazifasidagi so‘z imlosida xatolikka yo‘l qo‘yilgan?

A) Qora qozon qaynovdan qolmasin.

B) Bu tushuncha xayotimizda yalovbardor bo‘lmog‘i lozim.

C) Katta mushkillik qarshisida, u ojiz qolgan edi.

D) Xushmuomilalik ham insonning ko‘rki sanaladi.

46.Qaysi gapda imloviy xato yozilgan fe‘l turkumiga oid so‘z qatnashgan?

A) U xamma bilan juda chiroyli muomala qilyapti-ya?!

B) Bu o‘qituvchi o‘zining kichkina shogirtiga o‘qish va yozishni o‘rgatardi.

C) Harakatlangani sari tanasiga issiqlik yugirib, o‘zida quvvat sezibdi.

D) Qalamla men to‘qiyman qo‘shiq, U - insonga, elga xizmatim.

47.Qaysi javobda imloviy xato yozilgan fe‘l turkumiga oid so‘z qatnashgan?

A) Yigitning otasi kasmonavt edi.

U bu bilan faxrlanardi.

B) Yolg‘on bo‘lsa, boq-chi ko‘zimga?

C) O‘quvchilar yo‘l bo‘ylarida ko‘chat ekishayapti.

D) U juda bepisanlik bilan gapirardi.

48.Qaysi gapda ega vazifasidagi so‘z imlosida xatolik kuzatiladi?

A) Sizdan bu qilgan ishim uchun afv so‘ramoqchiman.

B) Hayotda rahm va shavqat borligiga xursand bo‘lmog‘imiz kerak.

C) Sizga shuni aytib qo‘ymoqchimanki tafsifnomangiz yozib qo‘yildi.
D) Bu sohada ko‘plab ilmiy tavsiyalar ishlab chiqildi.

49. Qaysi gapda ega vazifasidagi so‘z imlosida xatolikka yo‘l qo‘yilgan?

- A) Yangi uy bilan mukofatlanganlar quvonchi cheksiz edi.
- B) Bu ko‘rsatuvni tomoshabinlar rosa olqishladi.
- C) Do‘stim, ta‘magirlik insonni qabohat sari yetaklaydi.
- D) Yot illatlarni jamiyatimizdan tak-tugi bilan sug‘urib tashlaymiz.

50. Imloviy jihatdan xato yozilgan hol qatnashgan gapni aniqlang.

- A) Hamshiraning xushmuomalalik bilan aytgan o‘sha so‘zlari uni anchagacha chuqur o‘yga toldirib qo‘ygandi.
- B) Qisqa vaqt ichida oliygohning o‘quv binolari qayta ta‘mirlanib, foydalanishga topshirildi.
- C) Yurtimiz yuksalishiga ulkan hissa qo‘shib kelayotgan ko‘plab yurtdoshlarimiz mUnosib taqdirlandi.
- D) Otaxonning dovdirab, nima deyishni bilmay tutulib gapirganini ko‘rgan yigit unga dalda bermoqchi bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son farmoni.; Toshkent sh., 2020-yil 20-oktabr.
2. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent – “O‘zbekiston”-2016. 56 -B.
3. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent – “O‘zbekiston”.-2016. 488-b.
4. Aminov M., Madvaliyev A. va boshqalar. “Ish yuritish”, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” nashriyoti. Toshkent, 2014.
5. A.Nurmanov va boshqalar “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” T.; 2010
6. E.Qilichev. Hozirgi O‘zbek adabiy tili (bakalavrlar uchun ma’ruzalar matni), Buxoro, 1999.
7. Mengliyev B. Xoliyorov O‘. “O‘zbek tilidan universal qo‘llanma” 3-nashr – “Fan nashriyoti”, T: 2011
8. Qo‘ng‘urov R. va boshqalar. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent, 1992-yil.
9. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. “O‘qituvchi”, Toshkent, 2005.
10. Sh.Raxmatullayev va boshqalar. O‘zbek tilining qisqa etimologik lug‘ati I va II qismlar. — Toshkent: Tosh.DU nashriyoti, 1997.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” nashriyoti, Toshkent, 2006
12. Do‘stmuhammedov J. Inglizcha-o‘zbekcha-ruscha iqtisodiyot atamaları lug‘ati. “O‘zbekiston” nashriyoti, Toshkent, 1994.
13. Ergashev T. Iqtisodiy atamalarning o‘zbekcha-inglizcha-ruscha lug‘ati, “Sharq” nashriyoti, Toshkent, 2001
14. Kasimova M., Djabbarova Sh. Iqtisodiy terminlarning qo‘llanilishi: muammolarva yechimlar (maqola). “Iqtisodiy va innovatsion texnologiyalar”(www.iqtisodiyot.uz) ilmiy electron jurnali. №5, sentabr-oktabr, 2017.
15. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Meva va sabzavotlardan olingan sharbat mahsulotlarining xavfsizligi to‘g‘risidagi umumiy texnik reglamentni tasdiqlash haqida”gi 2020-yil 24-mart 119-son qarori.

16. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti atamalarining ruscha-o‘zbekcha lug‘ati, “Yozuvchi” nashriyoti, Toshkent, 1994.

Axborot manbalari

1. <http://www.stat.uz/> – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi.
2. <http://www.press-service.uz/> – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining matbuot xizmati.
3. <http://www.lex.uz/> – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
4. [http:// www. Ziyonet.uz](http://www.Ziyonet.uz).
5. <http://www.agro.uz/> – O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi.
6. <http://agriculture.uz/> – O‘zbekiston agroaxborot tizimi portali.
7. <http://uza.uz/> – O‘zbekiston Milliy axborot agentligi.
- 8 . <http://cer.uz/ru/> – Iqtisodiy tatqiqotlar markazi.

M U N D A R I J A

1	Umumxalq tili va adabiy til. O‘zbek tilini sohaga yo‘naltirib o‘qitishning maqsad vazifalari.	5
2	Sohaviy atama va so‘zlarning kelib chiqishi, ularning vazifaviy xususiyatlari	8
3	Sohaviy atamalar va so‘zlarning boyib borish usullari	21
4	Fonetika va grafika. Yozuv tamoyillari	27
5	O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari asosida ixtisoslik yozma nutqini shakllantirish	35
6	Adabiy til me‘yorlari. Kasbga yo‘naltirilgan muloqot haqida ma’lumot	50
7	Og‘zaki va yozma nutq. Nutqning to‘riligi va ravonligi.	53
8	Nutq uslublari. Soha (mutaxassislik) til uslubi	64
9	Davlat tilida sohaviy ish yuritish xujjatlari	73
10	Lug‘at. Sohaviy lug‘at turlari	80
11	Punktuatsiya (Tinish belgilari)	83
12	Matnni qisqartirish va kengaytirish. Matnga soha so‘zlari va terminlarni to‘g‘ri tanlash	96
13	Amaliy mashg‘ulot uchun mavzulashtirilgan testlar to‘plami	99
14	Foydalanilgan adabiyotlar	109

SH.A. BAZAROV

O‘ZBEK TILINING SOHADA QO‘LLANILISHI

(O‘quv qo‘llanma)

Muharrir: M.Talipova

Musahhih: N.Niyazova

Kompyuterda tayyorlovchi: B.Haydarov

Bosishga ruxsat etildi: 26.12.2025-yil
Bichimi 60x84 ^{1/16}. «Times New Roman»
garniturada raqamli bosma usulda chop etildi.
Shartli bosma tabog‘i 7,25. Nashr.h.t. 5,1
Adadi 50. Buyurtma № 22-12/069
Тел: (99) 832 99 79; (77) 300 99 09

“Dimal” MCHJ nashriyoti, 100071,
Toshkent, Huvaydo ko‘ch 2A-25.

«IMPRESS MEDIA» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Qushbegi ko‘chasi, 6-uy.